Boboqulov Chori Urolovich

SHAXMATNI O'QITISH NAZARIYASI VA AMALIYOTI

Termiz 2026

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI

OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

TERMIZ IQTISODIYOT VA SERVIS UNIVERSITETI

Boboqulov Chori Urolovich

SHAXMATNI O‘QITISH NAZARIYASI VA AMALIYOTI

(o‘quv qo‘llanma)

Termiz – 2026

KBK: 74.00+75.581ya73
UO‘K: 794.1(075.8)
B 79
Ch. U. Boboqulov. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti / o‘quv qo‘llanma. Termiz: TERMIZ PUBLISHING CENTER, 2026. – 128 b.

Taqrizchilar: **Usmonov M.Q** - Termiz iqtisodiyot va servis universiteti Pedagogika va Ijtmoiy-gumanitar fanlar fakulteti Jismoniy madaniyat kafedrasi p.f.f.d (PhD), dotsent.

Salimov U.Sh- Termiz iqtisodiyot va servis universiteti Pedagogika va Ijtmoiy-gumanitar fanlar fakulteti Jismoniy madaniyat kafedrasi p.f.f.d (PhD), dotsent.

Mazkur o‘quv-metodik qo‘llanma umumta’lim maktablari o‘qituvchilari hamda shaxmat bo‘yicha murabbiylar va instruktorlar uchun mo‘ljallangan bo‘lib, ota-onalarga ham farzandlarini shaxmatga mustaqil o‘rgatishda foydalanish imkonini beradi. Qo‘llanmada “Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti” fani darslarining mazmuni, tuzilishi, o‘quv va amaliy vositalari hamda o‘qitishni tashkil etish usullari yoritib berilgan. Unda oliy ta’lim muassasalarida jismoniy tarbiya mutaxassislari tayyorlash jarayonida zarur bo‘ladigan kasbiy, nazariy, metodik va amaliy tayyorgarlik masalalari ham o‘z ifodasini topadi. Shuningdek, qo‘llanmada shaxmat tarixi va uning rivojlanishi, O‘zbekistonda shaxmat sportining taraqqiyoti va tarbiyaviy ahamiyati, shaxmat taxtasi hamda undagi figura (sipoh) turlari bilan tanishtirish, shaxmat o‘yinining ochilish, o‘rta va yakuniy bosqichlari, kombinatsiyalar va ularning paydo bo‘lishi kabi masalalarga keng o‘rin berilgan. Unda amaliyotga oid zamonaviy yondoshuvlar va innovatsiyalar haqida ham to‘liq ma’lumotlar keltirilgan. Mazkur qo‘llanma jismoniy madaniyat ta’lim yo‘nalishi bo‘yicha ta’lim olayotgan mutaxassislik talabalari uchun davlat ta’lim standartlari va o‘quv rejalariga muvofiq tayyorlangan.

Mazkur o‘quv qo‘llanma Termiz davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi Boboqulov Chori Urolovich tomonidan olib borilayotgan ilmiy izlanishlar mazmuni bilan hamohang bo‘lib, shaxmat o‘qitish nazariyasi va amaliyotini ta’lim jarayoniga joriy etish imkoniyatlarini o‘zida aks ettiradi. Unda bayon etilgan nazariy-metodik yondashuvlar, shaxmat mashg‘ulotlarini tashkil etishning pedagogik shart-sharoitlari hamda uning tarbiyaviy ahamiyatiga oid qarashlar ilmiy ish natijalarini amaliyotga tatbiq etishda qo‘llanishi mumkin. Qo‘llanma jismoniy madaniyat va sport sohasida mutaxassis tayyorlash samaradorligini oshirishga, shuningdek, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining aqliy qobiliyatlarini rivojlantirish jarayonida shaxmat o‘yinidan foydalanish bo‘yicha ilmiy-amaliy izlanishlarni boyitishga xizmat qiladi.

Ushbu o‘quv qo‘llanma O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi 2026 yil 8 yanvardagi № 1443-7669-5fc0-efdf-f670-4267-2475 - sonli buyrug’iga asosan nashrga ruxsat berilgan.

ISBN: 978-9910-13-144-8

© “TERMIZ PUBLISHING CENTER” Nashriyoti, 2026
© Ch. U. Boboqulov

Kirish

Shaxmat o‘yini qadim zamonlardan beri mashhur bo‘lib, o‘yin san’ati va yuqori intellektga asoslangan sport turi sifatida e’tirof etilgan. Ko‘plab manbalarga ko‘ra, shaxmat Hindistonning qadimgi “chaturanga” o‘yinidan kelib chiqqan. Jahon chempioni Anatoli Karpov fikricha, “shaxmat – bu san’at, ilm va sportdir”. Bugungi kunda Xalqaro shaxmat federatsiyasi (FIDE) 200 dan ortiq mamlakat a’zolarini o‘z ichiga olgan global sport tashkilotiga aylangan. FIDE 1999-yilda Xalqaro Olimpiya qo‘mitasi tomonidan sport federatsiyasi maqomi bilan tan olingan bo‘lib, dunyo bo‘ylab o‘yinchilar soni o‘nlab millionlarga yetgan va har kuni 60 millionga yaqin shaxmat o‘yini o‘tkazilmoqda. Ushbu omillar shaxmatning nafaqat milliy, balki xalqaro darajada ham muhimligi va ahamiyatini ko‘rsatadi.

Shaxmat o‘yinining o‘quv-metodik jihatdan alohida ahamiyati shundaki, u o‘yinchining fikrlash qobiliyatini, muammolarni hal etish va oldindan rejalashtirish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. O‘yin davomida turli sxema va strategiyalarni yodda saqlash xotirani mustahkamlaydi, doimiy ijodkorlikka chorlovchi vaziyatlar esa futboldan farqli ravishda noodatiy fikrlash va ijodkorlikni rag‘batlantiradi. Natijada, shaxmat o‘ynash analitik tafakkur, kritik fikrlash va ijodiy salohiyatni keskin oshiradi, shuningdek, talabalarda mantiqiy mulohaza yuritish va masalalarni sistematik echish ko‘nikmalarini mustahkamlaydi.

Mazkur o’quv qo‘llanmaning maqsadi – shaxmat mutaxasislari hamda shaxmat o‘yiniga qiziquvchilar uchun shaxmat nazariyasi va amaliyotini tizimli o‘rganish uchun zarur bo‘lgan bilim va ko‘nikmalarni shakllantirishdan iborat. Qo‘llanmaning nazariy bo‘limida o‘yin asoslari, strategiya va taktikalar, shuningdek murabbiylik konsepsiyalari batafsil yoritiladi, amaliy bo‘limlarda esa o‘rgatish metodikasi va turli darajadagi mashg‘ulotlar masalalari beriladi. Ilk bosqich sifatida, O‘zbekistonda sport yo‘nalishidagi ta’lim muassasalari uchun ishlab chiqilgan o‘quv qo‘llanmada ham xuddi shu ruhdagi nazariy ma’lumotlar va amaliy mashqlar to‘plangani qayd etilgan. Bu esa biz tayyorlayotgan o‘quv qo‘llanmaning tuzilishi va maqsadlariga muvofiq keladi.

O‘zbekiston Respublikasi hukumati shaxmatni rivojlantirishga davlat darajasida alohida e’tibor qaratgan. Masalan, Prezident Shavkat Mirziyoyevning 2018-yil 9-avgustdagi PQ-3906-sonli qarori[1] va 2020-yil 24-yanvardagi PF-5924-sonli farmoni shaxmat sohasida qo‘shimcha chora-tadbirlarni belgilab, sohaga oid yangi darslik va qo‘llanmalar yaratishni ta’kidlaydi. Bu hujjatlar jismoniy madaniyat va sportni rivojlantirish

[1] Prezident Shavkat Mirziyoyevning 2018-yil 9-avgustdagi PQ-3906-sonli qarori

siyosatini mustahkamlash doirasida qabul qilingan bo‘lib, shaxmat mutaxassislari va murabbiylari oldiga dolzarb pedagogik vazifalarni qo‘ygan.

Shu bilan birga, O‘zbekistonda shaxmatni yanada rivojlantirish maqsadida keng qamrovli dasturlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, Prezidentimiz tashabbusi bilan ishlab chiqilgan 2021–2025-yillarga mo‘ljallangan “Shaxmatni rivojlantirish dasturi”[2] doirasida maktablarda shaxmat to‘garaklari tashkil etilib, yangi darsliklar yaratilmoqda. Xalq ta’limi va Yoshlar ishlari agentligi hamkorligida shaxmatni o‘qitishning innovatsion metodlari, raqamli platformalar va maxsus mobil ilovalar tatbiq etilmoqda. Bugungi kunda respublikamizda yuzlab maktab va sport maktablarida shaxmat bo‘yicha maxsus sinflar faoliyat yuritmoqda, shuningdek, hududlarda zamonaviy shaxmat maktablari va o‘quv markazlari barpo etilmoqda. Bu esa yosh avlodni erta yoshdan shaxmatga jalb qilish, ularning tafakkurini rivojlantirish va xalqaro musobaqalarda yuksak natijalarga erishish uchun mustahkam zamin yaratmoqda.

Jahon amaliyotida ham turli davlatlar shaxmat ta’limini rivojlantirish borasida tajriba to‘plagan. Masalan, Rossiya Ta’lim va fan vazirligi maktab dasturiga shaxmatni kiritishni taklif qilib, barcha bolalarga dastlabki sinfdan boshlab shaxmat saboqlarini olib borishni maqsad qilgan. FIDE ma’lumotlariga ko‘ra, hozirda butun dunyo bo‘yicha 180 dan ortiq mamlakatda maktablarda shaxmat o‘qitish dasturlari joriy etilgan. AQShda esa Texas universiteti 2001-yildan beri maktab o‘qituvchilari uchun onlayn shaxmat kurslarini taklif qilib kelmoqda. Xitoyda esa o‘tgan yillarda mashhur shaxmatchi Judit Polgar tomonidan ishlab chiqilgan Chess Palace va Chess Playground kabi ta’limiy dasturlar maktablarga joriy etilganligi e’lon qilingan. Shuningdek, Armaniston 2011-yildan buyon maktablarga majburiy shaxmat darslarini kiritgan, olingan natijalar ijodkorlik va idrok ko‘nikmalarining oshganini ko‘rsatgan. Bu misollar shuni ko‘rsatadiki, dunyoning yetakchi mamlakatlari ham ta’lim jarayonida shaxmatning ta’sirini e’tiborsiz qoldirmaydi.

Mazkur qo‘llanma shaxmat o‘yinining nazariy asoslari, o‘quvchilarga uni bosqichma-bosqich o‘rgatish metodikasi hamda pedagogik imkoniyatlarini yoritishga qaratilgan bo‘lib, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida aqliy qobiliyatlarni shakllantirishga xizmat qiladi. Shuningdek, qo‘llanma ta’lim jarayonida shaxmatni samarali qo‘llash uchun zarur bo‘lgan uslubiy tavsiyalarni o‘z ichiga oladi.

[2] O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. 2021–2025-yillarga mo‘ljallangan “Shaxmatni rivojlantirish dasturi”. — Toshkent, 2021.

Shuningdek, ushbu qo‘llanma shaxmat bo‘yicha olib borilayotgan ilmiy izlanishlarni amaliyot bilan uyg‘unlashtirish, ularning samaradorligini oshirish hamda boshlang‘ich ta’lim jarayoniga joriy etish uchun tayyorlangan bo‘lib, pedagoglar va tadqiqotchilar faoliyatida qo‘llashga mo‘ljallangan.

I-BOB. SHAXMAT TARIXI VA UNING RIVOJLANISHI

1.1. Shaxmatning qadimiyligi, kelib chiqishi va takomillashishi

Dunyo shaxmatining ilk vujudga kelgan joyi va vaqti hali ham aniqlandi deb bo‘lmaydi. Ko‘plab tadqiqotchilar asrlar davomida ushbu muammolarni o‘rganib, turli nazariyalarni oldingi surishgan. Shaxmatning shakli Hindistonda paydo bo‘lgan, degan fikr eng ko‘p tilga olingan faklardan biri. Bu fikrni qadimiy manbalar ham tasdiqlaydi: shaxmatdagi fil figurasi Hindistonga xos bo‘lib, eski qo‘lyozmalarda «radja» (shayx, sulton) va «anga» (hind tilida «fil») kabi atamalar uchraydi.

Shaxmat (forscha shah mat — “shoh mag‘lub bo‘ldi”) — intellektual sport turidir. Uning kelib chiqishi qadimiy Hindistonning chaturanga o‘yiniga borib taqaladi.

Chaturanga nomi (sanskrit tilida “chatur” – to‘rt, “anga” – bo‘g‘in, ya’ni to‘rt bo‘g‘inli qo‘shin) shoh, vazir, o‘t, arava va piyoda nazoratdan iborat armiya tasviriga ishora qiladi. Bu eramiz paydo bo‘lgan asrlarida Panjob va Kashmiryin ostida bo‘lgan, hozirgi shaxmatning birinchi protoplasteri sanaladi. Chaturangada hozirgi donalar soni va taxtaning ko‘rinishi biroz farq qildi: masalan, vazir (farzin) yo‘q edi, piyodalar esa bir martada ikki qadam tashlamas edi. Buning uchun tuzatish, g‘ayrioddiy “shashxol” qoidasi bo‘lib, o‘yin faqat shu shaxol holati qanday bo‘lgan bo‘lishiga bog‘liq tarzda yakunlangan.

Osiyo Markaziy joylari IV–V asrlarda chaturanganing yanada takomillashgan varianti — “shatrang” paydo bo‘ldi. Unda shaxmat figurasi soni va joylashuvi hozirgi o’yinga yaqin edi. Masalan: farzin diagonal bo‘ylab faqat bitta katakka qadam tashlaydi; piyodalar ikki qadam surilmas; rokirovka mavjud emas edi. Shu bilan birga, o‘yinni yutish endi faqat barcha figuralarni yo‘q qilishdan emas, balki qarshi taraf shohini mat qilish orqali ham sodir bo‘lishi kerakligi belgilandi.

Shatrang haqidagi dastlabki ma’lumotlar Osiyo adabiyotida VI asrda, hind chaturangasi haqida ma’lumot esa VII asrda qayd etilgan. VIII–IX asrlar qo‘lyozmalarida esa to‘liq shatrang debyutlari va masalalari yig‘malari paydo bo‘ladi. Bu esa o‘yinning aynan Markaziy Osiyoda keng tarqalib, rivojlanishini ko‘rsatadi.

Shatrang o‘yini nisbatan qisqa muddat ichida Hindistondan Markaziy Osiyo hududlariga keng tarqaldi. VII asrda Eron va Markaziy Osiyo yerlari ustidan hukmronlik o‘rnatgan arab istilochilari ushbu o‘yin bilan tanishib, uni o‘z madaniy ta’sir doirasiga kiritish orqali yanada ommalashtirdilar. Ular hindcha “shatrang” so‘zini o‘z talaffuzlarida “shatranj” deb atay boshladilar.

IX–X asrlarda Markaziy Osiyo hududida shatranj o‘z taraqqiyotining eng yuqori bosqichiga yetdi. Ushbu davrda Abu Hofiz, Jobir, Abun Naim, Rabrob, Al-Adliy, Ar-Roziy, Mavardiy va As-Suliy kabi mahoratli shatranj ustalari yetishib chiqib, o‘yinning nazariyasi va amaliyotini boyitishda hamda mahalliy shatranj maktablarini shakllantirishda muhim rol o‘ynadilar.

XII asrda yashagan Abulfath hamda Temur davrida (XIV–XV asrlar) saroyda yashab ijod qilgan Ali Shatranjiy kuchli amaliy o‘yinchi, balki muhim nazariyotchilar sifatida ham tanilgan.

O‘sha davrdagi arab va Markaziy Osiyo qo‘lyozmalari, asosan, debyut (o‘zining natijalari) hamda o‘yin yakunlariga doir tahlillarga bag‘ishlangan bo‘lib, ular "mansuba" deb nomlangan shaxmat masalalari to‘plamidan iborat edi.

Shatranj o‘yinida o‘yin sur’atining sustligi tufayli janglar shaxmatdagi kabi tez boshlanmas edi. Bunga asosiy sabab — piyodalar faqat bir katakka yurishi, farzin va fillarning harakatlanishi edi.

Markaziy Osiyo masalalari ko‘pincha yutuqli yoki turgan natija bilan tugaydigan turlarga bo‘linadi. Yutuqli mansubalar hozirgi zamonaviy shaxmat masalalariga o‘xshaydi, chunki unda asosiy maqsad — raqib shohini mat qilish. Samarqandlik Ali Shatranjiy xodimlari mansubalar o‘zining mazmuniy teranligi, nafisligi va shakliy go‘zalligi bilan o‘rta asr shaxmat ijodiyotida alohida o‘rin egallagan.

Arablar O‘rta dengiz bo‘yidagi chegarani egallagach VIII–IX asrlardan boshlab shatranj Italiya, Ispaniya va Yevropa boshqa mamlakatlarida ham tarqala boshladi. Shu vaqt ichida ko‘plab mansubalar bizgacha yetib kelgan bo‘lib, eng mashhurlaridan biri IX asrda yozilgan Abul Abbosga tegishli qo‘lyozmadir.

XIV–XV asrlarga kelib, G‘arbiy Yevropada shatranj donalari va tekshiruv nazorati o‘zgara boshladi. Sharqdagi shatranj o‘yinining sekin harakatdagi hayotining tez sur’atlariga mos kelmagan bo‘lsa kerak. Uyg‘onish jarayonida – kashfiyotlar, urushlar va ijtimoiy faollik kuchaygan davrda – shaxmat o‘yini ham moslashib, dinamikroq shaklga o‘ta boshladi.

XV asr va XVI asr boshlarida chop etilgan birinchi bosma kitoblardayoq shaxmat sur’atlarini yozib, uni mazmunan bo‘yitish takliflari oxirigacha surilgan. Aynan shu va farzin (vazir) fil figuralari hozirgidek uzoq yuradigan bo‘ldi, rokirovka qoidasi joriy etildi. Shatranj o‘rnini asta-sekin zamonaviy shaxmati egallay boshladi.

Xulosa qilib aytganda, shaxmat birdaniga paydo bo‘lgan o‘yin emas. Donalar soni, yurish qoidalari, o‘yin tartibining asta-sekin takomillashib

borganligi shaxmatning yagona ixtirochi emas, balki avloddan-avlodga o‘tib kelgan xalqona ijod mahsuli bo‘lganligini ko’rish mumkin. Shaxmat – inson tafakkuri, zukkoligi va jur’atini sinovdan o‘tkazadigan aqliy sinov bo‘lib, u tafakkurni charxlaydi va ilg‘or fikrlovchi kishining ustunligini namoyon etadi.

Nazorat savollari:

1. Shaxmatning eng qadimiy ko‘rinishi sifatida qaysi o‘yin tilga olinadi?
2. “Chaturanga” so‘zining sanskrit tilidagi ma’nosi nima?
3. Chaturangadagi donalar soni va yurish qoidalari hozirgi shaxmatdan qaysi jihatlari bilan farq qilgan?
4. Shatrang o‘yinida farzin va piyoda qanday yurardi?
5. Markaziy Osiyoda shatranj taraqqiyotining eng yuqori bosqichiga qaysi asrlarda chiqdi?
6. Mansuba nima va u qanday maqsadga xizmat qilgan?
7. Shatranj Yevropaga qanday yo‘l bilan tarqalgan?
8. Qaysi o‘zgarishlar zamonaviy shaxmatga o‘tishda asosiy burilish bo‘ldi?

Mavzuga oid test savollari:

1. Shaxmatning ilk vatani sifatida ko‘p tilga olingan mamlakat qaysi?

A) Eron
B) Xitoy
C) Hindiston
D) Misr

2. “Chatur” va “anga” so‘zlari sanskrit tilida qanday ma’noni bildiradi?

A) Uch bo‘g‘inli qo‘shin
B) Ikki yo‘nalishli yurish
C) To‘rt bo‘g‘inli qo‘shin
D) Shoh yurishi

3. Chaturangada hozirgi shaxmatdan farqli jihat nima edi?

A) Shoh yurmas edi
B) Piyodalar ikki qadam yurmas edi
C) Fil diagonal bo‘ylab yurmas edi
D) Dastlabki taxta 9x9 bo‘lgan

4. Shatrangda farzin qanday yurardi?

A) Istalgan masofada diagonaldan yurardi
B) Faqat bir katak diagonaldan yurardi

C) Bir qadam oldinga yurardi
D) Istalgan tomonga yurardi

5. Mansubalar asosan nimaga qaratilgan?
A) Figuralarni yo‘q qilishga
B) Raqib shohini mat qilishga
C) Taxtani to‘ldirishga
D) Qoidalarni o‘zgartirishga

6. Shatranj Yevropaga qachon tarqala boshladi?
A) VI asr
B) VII asr
C) VIII–IX asrlar
D) XI asr

7. Qaysi davrda shaxmat figuralarining yurish qoidalari zamonaviylashgan?
A) IX–X asrlar
B) XV–XVI asrlar
C) XIII asr
D) XVII asr

8. Rokirowka qoidasi qaysi davrda joriy etilgan?
A) XII asr
B) XV–XVI asrlar
C) IX asr
D) XVIII asr

9. Shatranj va chaturanga o‘rtasidagi asosiy farqlardan biri?
A) Shatranjda piyoda ikki qadam yurardi
B) Shatranjda mat qilish qoidasi mavjud bo‘ldi
C) Chaturangada vazir yo‘q edi
D) Shatranj 9x9 taxtada o‘ynalardi

10. Shaxmat qanday yaratilgan deb qaraladi?
A) Bir shaxs tomonidan
B) Avloddan-avlodga o‘tib kelgan xalq ijodi sifatida
C) Harbiy strateg sifatida
D) Tasodifiy o‘yin sifatida

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. Norboyev.N., Ximaydinov A. Shaxmat nazariyasi va amaliyoti. Darslik. Termiz davlat universiteti: 2022 y. – 445 bet
2. Mamajonov D.A. Shaxmat nazariyasi va metodikasi: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent, 2023. – 188 b.
3. Mirbabayev M.I. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: o‘quv qo‘llanma. — Toshkent, 2022. — 105 b.
4. Turdaliyev X. va boshq. FIDE shaxmat qoidalari: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Tafakkur avlodi, 2021. – 48 b.

5. Xoliqov U.Q. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: darslik. – Guliston, 2024. – 300 b.
6. Xoliqov U.Q, Qazaqbaev A.M, Qaypov N.A. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: o‘quv-metodik qo‘llanma. Nukusıo 2025. –192 b.

1.2. O‘rta Osiyo zaminida shaxmatning rivojlanishi

Shaxmatning yaratilishi borasida shuni ta’kidlash lozimki, bu o‘yin afsonalardagi kabi bir inson tomonidan emas, balki asrlar davomida shakllanib, takomillashib kelgan xalq ijodining mahsulidir. Shaxmat donalarining soni hamda ularning yurish qoidalari yuz yillar mobaynida o‘zgarib, mukammal holga kelgan. Bu o‘yin insoniyatda aqliy raqobatga bo‘lgan ehtiyoj natijasida yuzaga kelgan bo‘lib, unda zukko, oldini ko‘ra oladigan, jasoratli o‘yinchi g‘alabaga erishadi. Bu esa inson tabiatiga xos bo‘lgan g‘alabaga intilish tuyg‘usining namunasidir.

Shuni faxr bilan aytish mumkinki, shaxmat qadimdan yurtimizda ham keng tarqalgan. “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi”da qayd etilishicha, O‘zbekiston hududida shaxmat chuqur tarixiy ildizlarga ega. 1972-yilda Surxondaryo viloyatining Dalvarzintepa yodgorligida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar jarayonida Kushon davriga oid, ya’ni milodiy I–II asrlarga mansub shaxmat donalari aniqlangan. 1977-yilda Samarqanddagi Afrosiyob yodgorligida amalga oshirilgan qazishmalar davomida esa VII–VIII asrlarga tegishli yetti dona shaxmat figuralari topilgan.

IX asrda ijod qilgan arab olimi va mashhur shatranj ustasi as-Sial Adliy shatranj o‘yinidagi shoshxol holatlari inson tafakkurini cheklaganini ta’kidlagan. Manbalarda qayd etilishicha, ushbu cheklovlarning bekor qilinishi va o‘yinning erkin rivojlanishida O‘rta Osiyo xalqlarining hissasi katta bo‘lgan. Shuningdek, Abdulfatx Ahmad ibn Sijziyning “Shatranj

kitobi” asarida 819-yilda Xuroson hududida ilk shaxmat musobaqasi o‘tkazilgani va unda o‘rtaosiyolik mashhur ustalardan biri Abu Bakr as-Suliyning g‘olib bo‘lgani haqida ma’lumot beriladi.

Shaxmat tarixiga oid muhim ma’lumotlar ko‘plab mashhur manbalarda uchraydi. Xususan, Abu Rayhon Beruniyning “Hindiston”, Abdurazzoq Samarqandiyning “Matlai sa’dayn va majma’ al-bahrayn”, Alisher Navoiyning “Majolis un-nafois” va “Lison ut-tayr”, shuningdek, Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asarlarida shaxmat (shatranj) haqida qimmatli qaydlar berilgan.

IX–X asrlarda esa O‘rta Osiyoda shatranj o‘zining yuksak taraqqiyot bosqichiga yetadi. Bu davrda Abu Hofiz, Jobir, Abu Naim, Zayrob, Al-Adliy, Ar-Roziy, Mavardiy va As-Suliy kabi mashhur shatranj ustalari faoliyat yuritib, o‘yin rivojiga sezilarli hissa qo‘shganlar.

Buyuk sarkarda Amir Temur ham shaxmatga befarq bo‘lmagan. Uning hukmronlik davrida kuchli shatranjchilar Samarqandga to‘plangan. Ulardan biri - tabrizlik mashhur shatranj ustasi Ali ash-Shatranjiy (Oloviddin at-Tabriziy) bo‘lib, u bir necha bor musobaqalarda g‘olib chiqqan, shatranj haqida asar yozgan va XIV asrgacha O‘rta Osiyoda yashagan ko‘plab ustalar haqida qimmatli ma’lumotlar bergan. U hatto Sohibqiron Amir Temur bilan ham shaxmat o‘ynagan.

XII asrda yashagan Abul-Fath va Temuriylar davrida saroyda faoliyat yuritgan Ali Shatranjiy nafaqat tajribali amaliy o‘yinchi, balki kuchli nazariyotchi sifatida ham tarixda iz qoldirgan.

O‘sha davrga oid O‘rta Osiyo va arab tilidagi qo‘lyozmalarda, asosan, o‘yin boshlanishi (debyut) va o‘yin oxiriga oid tahlillarga bag‘ishlangan

masalalar jamlangan bo‘lib, ular “mansuba” (o‘yin o‘rtasi – mitelshpil) deb atalgan shaxmat asarlaridir. O‘sha davrlarda o‘ynalgan shatranj partiyalarining ba’zilari maxsus yozuv tizimi - o‘ziga xos shaxmat alifbosi asosida qayd etilgan bo‘lsa-da, ularning juda oz qismi bizgacha yetib kelgan.

Shatranj o‘yinining sust sur’atda kechishi jangning tez boshlanishiga to‘sqinlik qilgan. Bunga sabab, piyodalar har doim faqat bitta katakka yurgan, farzin va fillarning esa yurish imkoniyatlari juda cheklangan bo‘lgan. Shu bois, o‘yinga jonlilik kiritish, jangovar holatlarni tezlashtirish maqsadida keyinchalik yangi vaziyatlar - “ta’biyalar” ishlab chiqilgan. Bu ta’biyalar o‘yinning belgilangan pozitsiyalardan boshlanishini nazarda tutgan. Bu holatlarda, odatda, piyodalar va yirik donalar (sipohlar) taxtaning markaziy qismiga yaqin joylashtirilgan bo‘lgan.

Yangi pozitsiyalarni ishlab chiqish jarayoni ayniqsa “mansuba” — shaxmat masalalarini yaratishda o‘z aksini topgan. O‘rta Osiyoda yaratilgan mansubalar asosan yutuqli va durang natija bilan yakunlanadigan turlarga bo‘lingan. Yutuqli mansubalar zamonaviy shaxmat masalalariga o‘xshab, o‘yin shohni mot qilish bilan nihoyasiga yetgan.

Xususan, Samarqandlik mashhur shatranj ustasi Ali Shatranjiy tomonidan tuzilgan mansubalar shakliy aniqlik, mantiqiy izchillik va badiiy nafisligi bilan o‘rta asr shaxmat ijodiyotida alohida o‘rin egallagan.

IX asr boshlarida O‘rta Osiyoda yashagan Zayrob Katay, Abu Naim al-Xodimiy, Abu Bakr as-Suliy kabi shatranj ustalari o‘z davrining eng kuchli o‘yinchilari hisoblangan. Ular orasida Abu Bakr as-Suliy o‘zining bilim va mahorati bilan nafaqat o‘yinchi, balki ustoz sifatida ham mashhur bo‘lgan.

As-Suliy Abdulfaroj Layloj kabi rivoyatlarga kirgan mashhur shatranj ustozlaridan biri bo‘lgan.

O‘sha davrlarda shaxmatga o‘xshash, 100 katakli taxtada o‘ynaladigan shakllar ham keng tarqalgan bo‘lib, bu turdagi o‘yinlar yuqori nufuzga ega edi. Aynan shuning uchun ajdodlarimiz shaxmatning aqlni charxlashdagi o‘rnini erta anglab yetganlar.

X asrda yashagan Abu Bakr as-Suliy o‘z davrining eng kuchli shatranj ustasi bo‘lib tanilgan. Keyinchalik, XI asrda Abulfath Ahmad tomonidan shaxmat bo‘yicha yozilgan qo‘llanma uzoq yillar davomida ko‘chirilib, unga turli qo‘shimchalar kiritilgan. Bu risola o‘z zamonasining eng muhim manbalaridan biri hisoblanadi.

Buyuk mutafakkir Firdavsiy o‘zining mashhur «Shohnoma» asarida shaxmat o‘yinini katta san’at darajasida tasvirlab, uni poeziya ruhiga moslashtirgan. U shaxmatni kuylash orqali o‘quvchini ilhomlantirish va tafakkurini uyg‘otishni maqsad qilgan.

Bag‘dodda IX–X asrlarda muntazam shatranj musobaqalari tashkil etilgan. Bu bellashuvlarda o‘z davrining yirik shatranj ustalari — as-Suliy, az-Roziy, al-Adliy kabi bilimdonlar qatnashib, ko‘plab g‘alabalarga erishganlar. Aynan shu davrlarda arablar o‘yin yozuvi — notatsiyani joriy etganlar. Shu sababli, ko‘plab tarixiy partiyalar bugungi kungacha yetib kelgan.

Shatranj rivojida “tarbiya” (debyut), “mansuba” (o‘yin o‘rtasi – mitelshpil) kabi ilmiy tushunchalarning paydo bo‘lishi bu o‘yinni sifat jihatdan yangi bosqichga olib chiqqan. Bilim va mahoratga qarab o‘yinchilar saralanib borgan, eng yuqori darajadagilarga esa “oliya” (grossmeyster) unvoni berilgan.

Buyuk alloma Abu Rayhon Beruniy Hindistonga qilgan safarlari chog‘ida chaturanganing to‘rt kishi o‘rtasida o‘ynalayotganiga guvoh bo‘lib, hayratga tushgan. Chunki u o‘z yurtida, Xorazmda ikki kishilik shakldagi shatranjni ko‘rgan edi.

Shatranj nazariyasiga oid eng qadimiy va qimmatli asarlardan biri XII asrda yozilgan Abulfath Ahmad as-Sijziyning “Shatranj kitobi” hisoblanadi. Unda 300 dan ortiq mansubalar (shaxmat masalalari) jamlangan bo‘lib, asarga Abu Bakr as-Suliy va al-Xodimiy kabi mutaxassislarning ishlaridan ham namuna kiritilgan.

Nazorat savollari:

1. O‘zbekiston hududida shaxmat donalari ilk bor qaysi yodgorliklardan topilgan?
2. Abu Bakr as-Suliyning shaxmat rivojlanishidagi tarixiy va nazariy ahamiyati qanday namoyon bo‘ladi?
3. “Mansuba” nima va uning shaxmatdagi o‘rni qanday?
4. Amir Temur davrida shaxmat rivojida kimlar faoliyat ko‘rsatgan?
5. IX–X asrlarda O‘rta Osiyo shatranjining yuksalishiga qanday omillar sabab bo‘lgan?
6. Abulfath Ahmad as-Sijziyning “Shatranj kitobi”da nimalar jamlangan?
7. Shaxmatdagi “tarbiya” va “mansuba” tushunchalari nimani anglatadi?
8. Beruniyning Hindistonga qilgan safarida shaxmatning qaysi ko‘rinishi unga qiziq tuyulgan?

Mavzuga oid test savollari:

1. O‘zbekiston hududida milodiy I–II asrlarga oid shaxmat donalari qayerdan topilgan?
A) Afrosiyob yodgorligi
B) Dalvarzintepa yodgorligi
C) Xorazm yodgorliklari
D) Buxoro arkidan

2. Samarqanddagi Afrosiyob yodgorligida nechta shaxmat donasi topilgan?
A) 5 ta
B) 6 ta

C) 9 ta
D) 7 ta

3. “Mansuba” atamasi shaxmatda nimani bildiradi?
A) O‘yin boshlanishi
B) Yakuniy kombinatsiya
C) O‘yin o‘rtasi – mitelshpil
D) O‘yinning yozma tahlili

4. Amir Temur bilan shaxmat o‘ynagan mashhur ustoz kim bo‘lgan?
A) Ali ash-Shatranjiy
B) Zayrob Katay
C) Abu Bakr as-Suliy
D) Abulfath Ahmad

5. IX asrda shatranj o‘yinidagi cheklovlarni bekor qilish g‘oyasini kim ilgari surgan?
A) as-Sial Adliy
B) Abu Rayhon Beruniy
C) Abu Naim al-Xodimiy
D) Al-Adliy

6. “Shatranj kitobi” muallifi kim?
A) Abu Bakr as-Suliy
B) Abulfath Ahmad as-Sijziy
C) Zayrob Katay
D) Ali ash-Shatranjiy

7. Abu Rayhon Beruniy Hindistonda shaxmatning qaysi shaklini ko‘rgan?
A) Uch kishilik shakl
B) Ikki kishilik shakl
C) To‘rt kishilik shakl
D) O‘n ikki kishilik shakl

8. Shaxmatda “tarbiya” tushunchasi qaysi bosqichni bildiradi?
A) O‘yin boshlanishi – debyut
B) O‘yin o‘rtasi
C) Yakuniy bosqich
D) Kombinatsiyalar

9. Firdavsiy shaxmat haqida qaysi asarida yozgan?
A) “Hindiston”
B) “Boburnoma”
C) “Majolis un-nafois”
D) “Shohnoma”

10. IX–X asrlarda O‘rta Osiyodagi eng kuchli shatranj ustalaridan biri kim bo‘lgan?
A) Abulfath Ahmad
B) Ali Shatranjiy
C) Abu Bakr as-Suliy
D) Zayrob Katay

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. Norboyev.N., Ximaydinov A. Shaxmat nazariyasi va amaliyoti. Darslik. Termiz davlat universiteti: 2022 y. – 445 bet
2. Mamajonov D.A. Shaxmat nazariyasi va metodikasi: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent, 2023. – 188 b.
3. Mirbabayev M.I. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: o‘quv qo‘llanma. — Toshkent, 2022. — 105 b.

4. Turdaliyev X. va boshq. FIDE shaxmat qoidalari: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Tafakkur avlodi, 2021. – 48 b.
5. Xoliqov U.Q. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: darslik. – Guliston, 2024. – 300 b.
6. Xoliqov U.Q, Qazaqbaev A.M, Qaypov N.A. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: o‘quv-metodik qo‘llanma. Nukusıo 2025. –192 b.

1.3. Shaxmat bo‘yicha jahon chempionatlarining vujudga kelishi

Shaxmat tarixida rasmiy jahon chempionati ilk bor 1886-yilda Vilgelm Steynits va Iogan Tsukertort o‘rtasidagi uchrashuv bilan boshlangan. Bu bellashuv “jahon birinchiligi uchun” deb e’lon qilingan bo‘lib, aynan shu davrdan “shaxmat bo‘yicha jahon chempioni” atamasi rasmiy tus olgan. Steynits g‘alaba qozonib, tarixda birinchi rasmiy jahon chempioni sifatida tan olingan.

Ammo 1948-yilgacha jahon chempionatlarini o‘tkazish tartibi qat’iy tizimga ega bo‘lmagan. Amaldagi chempion kim bilan, qayerda va qanday shartlar asosida bellashishini o‘zi belgilardi. Aynan shu asosda o‘tkazilgan musobaqalarda Emanuil Lasker, Xose Raul Kapablanka, Aleksandr Alyoxin, Maks Eyve kabi buyuk shaxmatchilar chempionlikni qo‘lga kiritgan.

1946-yilda chempion Aleksandr Alyoxinning vafotidan so‘ng, ikki yildan keyin jahon chempionati tashkil etish mas’uliyati Xalqaro shaxmat federatsiyasi — FIDE zimmasiga yuklatildi. Bu tashkilot 1924-yil 20-iyulda Parijda tashkil topgan bo‘lib, uning asosiy maqsadi shaxmatni jahon miqyosida rivojlantirish, musobaqalarni tartibga solish va jahon chempionatlarini o‘tkazishdan iboratdir.

FIDE tomonidan 1948-yilda o‘tkazilgan birinchi rasmiy chempionatda eng kuchli besh nafar shaxmatchi ishtirok etdi. Ulardan biri — Mixail Botvinnik g‘alaba qozonib, yangi jahon chempioni bo‘ldi. 1948–1993 yillar davomida FIDE nazorati ostida o‘tgan chempionatlarda Vasiliy Smislov, Mixail Tal, Tigran Petrosyan, Boris Spasskiy, Robert Fisher, Anatoliy Karpov va Garri Kasparov kabi shaxmatchilar jahon chempionligi shohsupasiga ko‘tarildilar.

1993-yilga kelib, FIDE tarixida murakkab davr boshlandi. Amaldagi chempion Garri Kasparov va da’vogar Nayjel Short federatsiya homiyligisiz chempionlik uchrashuvini tashkil qilishga qaror qildilar va Professional shaxmat assotsiatsiyasini tuzdilar. Ular o‘zaro o‘yin o‘tkazib, Kasparov

g‘alaba qozondi. Biroq bu voqea shaxmat olamida ziddiyatlarga sabab bo‘ldi. FIDE Kasparovni chempionlik unvonidan mahrum etib, Karpov va Timman o‘rtasida yangi chempionlik bellashuvini tashkil etdi. Uchrashuvda Karpov zafar quchdi va FIDE bo‘yicha jahon chempioni sifatida tan olindi.

Kasparov esa o‘z yo‘lida davom etdi. Professional shaxmat assotsiatsiyasi qisqa fursatda tarqalsa-da, u shaxmatdagi an’anaviy — klassik formatdagi chempionlik tizimini qayta tikladi. Ushbu tizimga ko‘ra, chempion o‘z raqibini, uchrashuv vaqtini va joyini tanlash huquqiga ega edi. 2000-yilda Kasparov bu formatda Vladimir Kramnik bilan o‘ynab, chempionlikni unga boy berdi. Shundan so‘ng, “klassik shaxmat bo‘yicha jahon chempioni” atamasi paydo bo‘ldi. Bu unvon faqat amaldagi chempionni yengish orqali qo‘lga kiritilishi mumkin edi.

Boshqa tomondan, FIDE 1996-yilda jahon chempionatini o‘tkazish uchun yangi usul — nokaut tizimini joriy etdi. Bu tizim Kasparov va Kramnikka ma’qul kelmadi. Ilk nokaut musobaqasida Anatoliy Karpov amaldagi chempion sifatida to‘g‘ridan-to‘g‘ri finalga chiqdi va g‘alaba qozondi. Biroq keyinchalik bu imtiyoz bekor qilindi, endilikda chempion ham boshqa da’vogarlar qatori bosqichma-bosqich ishtirok etishi talab qilindi. Bu tartibga Karpov rozi bo‘lmay, ishtirokdan voz kechdi.

1999-yildan boshlab FIDE versiyasi bo‘yicha jahon chempionlari sifatida Aleksandr Xalifman, 2000-yilda Vishvanatan Anand, 2002-yilda Ruslan Ponomaryov, 2004-yilda esa yurtimiz faxri — Rustam Qosimjonov jahon chempionligi unvoniga sazovor bo‘ldilar.

R. Reti ta’kidlaganidek, Vilgelm Steynits harakat pozitsiyalarida asosiy e’tiborni sipohlar emas, balki piyodalar joylashuvi kabi pozitsiyaga xos qaratgan birinchi ustalardan bo‘lgan. Steynits: “Hujumni yaxshi tayyorgarlik ko‘rilgan va unga shart-sharoitlar bo‘lgan taqdirdagina boshlash kerak. Sharoit yaratish lozim”, - deb bejiz aytmagan.

Nazorat savollar:

1. Shaxmat bo‘yicha birinchi rasmiy jahon chempionati qachon va kimlar o‘rtasida o‘tkazilgan?
2. 1948-yilgacha jahon chempionatlari qanday tartibda tashkil etilgan?
3. FIDE qachon va qayerda tashkil topgan? Uning asosiy maqsadlari nimalardan iborat?
4. 1948-yilda o‘tkazilgan birinchi rasmiy FIDE chempionatida kim g‘alaba qozongan?
5. 1993-yilda shaxmat olamida qanday ziddiyat yuzaga kelgan?

6. “Klassik shaxmat bo‘yicha jahon chempioni” atamasi qachon paydo bo‘lgan va nimani anglatgan?
7. FIDE tomonidan joriy qilingan “nokaut tizimi” nimani anglatadi va qachon tatbiq etilgan?
8. Rustam Qosimjonov qaysi yilda jahon chempionlik unvoniga sazovor bo‘lgan?

Mavzuga oid test savollari:

1. Birinchi rasmiy shaxmat jahon chempionati qaysi yilda o‘tkazilgan?
A) 1876
B) 1886
C) 1896
D) 1906

2. Birinchi rasmiy jahon chempioni kim bo‘lgan?
A) Emanuel Lasker
B) Garri Kasparov
C) Vilgelm Steynits
D) Iogan Tsukertort

3. FIDE qachon tashkil etilgan?
A) 1920-yil
B) 1924-yil
C) 1930-yil
D) 1948-yil

4. 1948-yilda FIDE o‘tkazgan birinchi chempionatda kim g‘alaba qozongan?
A) Mixail Tal
B) Mixail Botvinnik
C) Boris Spasskiy
D) Aleksandr Alyoxin

5. 1993-yilda Professional shaxmat assotsiatsiyasini kim tuzgan?
A) Karpov va Kasparov
B) Kasparov va Short
C) Botvinnik va Tal
D) Anand va Kramnik

6. “Klassik shaxmat bo‘yicha jahon chempioni” atamasi qaysi voqeadan so‘ng paydo bo‘lgan?
A) 1996-yilda nokaut tizimi joriy etilgach
B) Anand 2000-yilda g‘olib bo‘lgach
C) Karpov 1975-yilda chempion bo‘lgach
D) Kasparov 2000-yilda Kramnikka yutqazgach

7. FIDE “nokaut tizimi”ni qaysi yilda joriy qilgan?
A) 1993
B) 1996
C) 1999
D) 2002

8. 1999-yilda FIDE versiyasi bo‘yicha jahon chempioni kim bo‘lgan?
A) Ruslan Ponomaryov
B) Vishvanatan Anand
C) Aleksandr Xalifman
D) Rustam Qosimjonov

9. Rustam Qosimjonov qaysi yilda jahon chempion bo‘lgan?
A) 2002
B) 2004
C) 2005
D) 2006

10. R. Reti ta’kidlaganidek, Steynits qaysi pozitsiyaga e’tibor qaratgan birinchi ustalardan bo‘lgan?
A) Figuralar joylashuvi
B) Piyodalar joylashuvi
C) Qirol himoyasi
D) Markaziy hujum

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. 1. Norboyev.N., Ximaydinov A. Shaxmat nazariyasi va amaliyoti. Darslik. Termiz davlat universiteti: 2022 y. – 445 bet
2. Mamajonov D.A. Shaxmat nazariyasi va metodikasi: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent, 2023. – 188 b.
3. Mirbabayev M.I. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: o‘quv qo‘llanma. — Toshkent, 2022. — 105 b.
4. Turdaliyev X. va boshq. FIDE shaxmat qoidalari: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Tafakkur avlodi, 2021. – 48 b.
5. Xoliqov U.Q. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: darslik. – Guliston, 2024. – 300 b.
6. Xoliqov U.Q, Qazaqbaev A.M, Qaypov N.A. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: o‘quv-metodik qo‘llanma. Nukusıo 2025. –192 b.

II-BOB. O‘ZBEKISTONDA SHAXMATNING RIVOJLANISHI

2.1. Shaxmat mustaqillik yillarida

O‘zbekiston mustaqillikka erishganidan so‘ng Birinchi Prezident Islom Karimov rahbarligida jismoniy tarbiya va sport sohasida keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirildi. Ushbu islohotlar jarayonida shaxmat ham yangi taraqqiyot bosqichiga ko‘tarilib, respublika vakillari xalqaro musobaqalarda yurtimiz sharafini munosib himoya qilish imkoniyatiga ega bo‘ldilar. Bugungi kunda esa Prezidentimiz Shavkat Miromonovich Mirziyoyev tashabbuslari va g‘amxo‘rligi natijasida shaxmatni yanada rivojlantirish, uni ommalashtirish va yosh avlodni ushbu intellektual sportga keng jalb etish bo‘yicha izchil chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Natijada, o‘zbekistonlik shaxmatchilar jahon arenalarida yuksak mahorat va ishtiyoq bilan g‘alabaga intilmoqdalar.

2004-yilda Rustam Qosimjonovning jahon chempionligini qo‘lga kiritishi O‘zbekistonda shakllangan kuchli shaxmat maktabining mavjudligini butun dunyoga namoyon etdi. Aslida esa, XX asrning 20-yillaridan boshlab zamonaviy shaxmat qoidalari mamlakatimizda keng targ‘ib qilina boshlagan, Toshkent, Samarqand, Qo‘qon va boshqa shaharlarda shaxmat to‘garaklari faoliyat yuritgan. Azmiddin Yunusov, Sergey Freyman, Po‘lat Saidxonov, Zokir Xo‘jayev kabi mahoratli shaxmatchilar esa O‘zbekiston shaxmat maktabining nufuzi va raqobatbardoshligini oshirishda muhim hissa qo‘shganlar.

1930-yildan boshlab O‘zbekistonda erkaklar shaxmat bo‘yicha respublika chempionatlari o‘tkazila boshladi, keyinchalik xotin-qizlar musobaqalari ham yo‘lga qo‘yildi. Aleksandr Grushevskiy sakkiz marta, Larisa Pinchuk esa sakkiz marta chempion unvoniga sazovor bo‘ldi.

XX asr 50-yillaridan boshlab Mamajon Muhitdinov, Ulug‘bek Elbekov, Sergey Pinchuk, Aleksandr Grushevskiy, Roman Kim kabi yangi avlod vakillari yetishib chiqdi. Shu davrda Paul Keres, Viktor Korchnoi, Anatoliy Karpov, Mark Taymanov, Tigran Petrosyan va boshqalar O‘zbekistonga tashrif buyurib, o‘z mahoratlarini baham ko‘rdilar hamda yosh iste’dodlar bilan o‘yin seanslarini o‘tkazdilar. Bu esa yurtimizda shaxmatning ommalashuvi va shaxmatchilarimizning tajriba ortishiga katta turtki bo‘ldi.

1992-yilda Filippinning Manila shahrida o‘tkazilgan 30-Jahon shaxmat olimpiadasida O‘zbekiston terma jamoasi (Valeriy Loginov, Grigoriy Serper, Aleksandr Nenashev, Sergey Zagrebelniy, Mixail Saltayev, Vacid

Idoshev) kumush medalni qo‘lga kiritib, mamlakatimiz tarixidagi ilk yirik xalqaro muvaffaqiyatni qayd etdi.

Mustaqillik yillarida itiqlol yutuqlariga erishgan shaxmatchilarimiz hozir ham FIDE homiyligidagi barcha rasmiy musobaqalarda munosib ishtirok etib, mamlakatimiz bayrog‘ini baland ko‘tarib kelmoqda.

Mustaqillik davrida O‘zbekiston shaxmatchilarining yakka va jamoaviy maydondagi yutuqlari keskin ortdi. Bugungi kunda shaxmat nafaqat xiyobon va choyxonalardagi oddiy o‘yin, balki minglab o‘g‘il-qizlarning muntazam shug‘ullanishi va yuqori natijalar sari intilish manbaiga aylangan. Ularning orasidan chiqqan iste’dod sohiblari jahon miqyosidagi nufuzli musobaqalarda O‘zbekiston bayrog‘ini munosib himoya qilmoqda.

2004-yilda Rustam Qosimjonovning jahon chempionligini qo‘lga kiritishi respublikamizda shaxmat sporti ommalashuviga yangi turtki berdi. Bu g‘alaba zamonaviy shaxmat o‘yiniga bo‘lgan qiziqishni yanada oshirarkan, ilgari to‘garakka kelgan bolalar bugun shuningdek ulkan yutuqlarga erishmoqda.

Shaxmatning intellektual murakkabligi tufayli erkaklar o‘rtasidagi rasmiy jahon chempionatida so‘nggi 130 yil ichida atigi 20 nafar shaxmatchi unvonni qo‘lga kiritgan. Ularning safiga O‘zbekiston vakili ham kirgani biz uchun katta iftixor manbaidir.

Mustaqillik yillarida jismoniy tarbiya va sportga yaratilgan keng imkoniyatlar, iqtidor va salohiyatni rag‘batlantiruvchi doimiy e’tibor natijasida yurtimiz yoshlari chempionlik marralarini zabt etib kelmoqda. Xususan, Tohir va Jahongir Vohidovlar, Nafisa va Gulruhbegim To‘hirdonovalar, Nodirbek Abdusattorov va Bahora Abdusattorova, Nilufar va Nodirbek Yoqubboevlar, shuningdek Islombek va Javohir Sindorovlar singari oilaviy shaxmat maktabi jahon sahnasida nom qozonmoqda. Masalan, 2017-yili milliy terma jamoamiz a’zolari BAA, Braziliya, Rossiya, Gruziya, Angliya, Armaniston, Malayziya, Tayland, Xitoy, Hindiston, Avstraliya, Qozog‘iston va Turkmaniston kabi davlatlarda o‘tkazilgan 50 dan ortiq xalqaro musobaqada 39 oltin, 35 kumush hamda 36 bronza medalni qo‘lga kiritdi.

2021-yilda Nodirbek Abdusattorovning shaxmatning rapid yo‘nalishida 2021-yil 26–28 dekabr kunlari Polshadagi Varshavada bo‘lib o‘tdi, o‘yinlar esa “15 + 10” vaqtda o‘tkazildi. Dastlab, 13 tur yakunida Magnus Karlsen, Fabiano Caruana, Ian Nepomniachtchi va Nodirbek Abdusattorov har biri 9,5 ochko bilan birinchi o‘rinni bo‘lishdi teng natija yuzasidan o‘tkazilgan tiebreak (qo‘shimcha bahs)da o‘tkazilib, Nodirbek tiebreakda Ian Nepomniachtchini 1½–½ hisob bilan mag‘lub etdi va chempionlikni qo‘lga kiritdi.

Nodirbek 17 yosh 3 oyda bu katta marraga yetib, shaxmat tarixidagi eng yosh rapid champio**n** bo‘ldi — bu rekordni ilgari Magnus Karlsen blitzda 18 yoshda o‘rnatgan.

Ushbu yutuq uchun O‘zbekiston Prezidenti Nodirbek Abdusattorovni “Mard Uglon” davlat mukofoti bilan taqdirladi.

2022-yilda u Chennai shaxmat olimpiadasida O‘zbekistonni birinchi taxta vakili sifatida olib chiqib, jamoaga oltin, o‘ziga individual kumush medal olib keldi .

2024-yil martida esa u Praga Masters musobaqasini g‘alaba bilan yakunlab, FIDE reytingida 4-o‘ringa ko‘tarildi Bu yutuqlar mustaqil O‘zbekistonning sport tarixida muhim sahifalarni yozishda davom etayotganidan dalolat beradi.

Nazorat savollari:

1. Mustaqillik yillarida O‘zbekistonda shaxmat rivojiga qanday islohotlar turtki bo‘ldi?
2. Rustam Qosimjonovning 2004-yildagi g‘alabasi O‘zbekiston shaxmatiga qanday ta’sir ko‘rsatdi?

3. 1930-yillardan boshlab O‘zbekistonda shaxmat bo‘yicha qanday musobaqalar yo‘lga qo‘yildi?
4. XX asr o‘rtalarida O‘zbekistonga tashrif buyurgan mashhur jahon shaxmatchilari kimlar edi?
5. 1992-yilda Manila shahridagi Jahon shaxmat olimpiadasida O‘zbekiston terma jamoasi qanday natijaga erishdi?
6. Nodirbek Abdusattorovning 2021-yil rapid bo‘yicha erishgan yutug‘ining tarixiy ahamiyati nimada?
7. Mustaqillik davrida shaxmat bo‘yicha oilaviy maktablarning rivojlanishiga misollar keltiring.
8. Nodirbek Abdusattorov 2024-yilda qaysi xalqaro musobaqada g‘olib bo‘lib, FIDE reytingida 4-o‘ringa ko‘tarildi?

Mavzuga oid test savollari:

1. Mustaqillik yillarida shaxmatning rivojlanishiga qaysi Prezident rahbarligida keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirildi?
A) Shavkat Mirziyoyev
B) Islom Karimov
C) Ibrohim Karimov
D) Rustam Qosimjonov

2. Rustam Qosimjonov qaysi yilda jahon chempioni bo‘ldi?
A) 2000
B) 2012
C) 2008
D) 2004

3. O‘zbekistonda erkaklar o‘rtasida shaxmat bo‘yicha respublika chempionatlari qachon yo‘lga qo‘yilgan?
A) 1925-yilda
B) 1930-yilda
C) 1945-yilda
D) 1950-yilda

4. 1992-yilda Manila shahridagi Jahon shaxmat olimpiadasida O‘zbekiston terma jamoasi nechanchi o‘rinni egalladi?
A) 1
B) 2
C) 3
D) 4

5. 2021-yilda Nodirbek Abdusattorov rapid bo‘yicha jahon chempionligini qaysi shaharda qo‘lga kiritdi?
A) Moskva
B) Toshkent
C) Varshava
D) Praga

6. Magnus Karlsen blitz bo‘yicha eng yosh chempion bo‘lganida nechchi yoshda edi?
A) 16
B) 17
C) 18
D) 19

7. Nodirbek Abdusattorov 2022-yil Chennai shaxmat olimpiadasida O‘zbekiston terma jamoasi uchun qanday medal olib keldi?
A) Kumush jamoaviy, oltin individual
B) Oltin jamoaviy, oltin individual
C) Oltin jamoaviy, kumush individual
D) Kumush jamoaviy, bronza individual

8. Quyidagilardan qaysi biri mustaqillik yillarida yutuq qo‘lga kiritgan shaxmatchilar oilasiga kiradi?
A) Vohidovlar
B) Qosimjonovlar
C) Abdullaevlar
D) Karimovlar

9. Nodirbek Abdusattorov 2024-yilda qaysi musobaqada g‘alaba qozonib, FIDE reytingida 4-o‘ringa ko‘tarildi?
A) Grand Swiss
B) Praga Masters
C) Sinquefield Cup
D) Candidates Tournament

10. O‘zbekistonda zamonaviy shaxmat qoidalari qaysi asrning 20-yillaridan boshlab keng targ‘ib etila boshlandi?
A) XX asr
B) XIX asr
C) XXI asr
D) XVIII asr

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. Norboyev.N., Ximaydinov A. Shaxmat nazariyasi va amaliyoti. Darslik. Termiz davlat universiteti: 2022 y. – 445 bet
2. Mamajonov D.A. Shaxmat nazariyasi va metodikasi: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent, 2023. – 188 b.
3. Mirbabayev M.I. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: o‘quv qo‘llanma. — Toshkent, 2022. — 105 b.
4. Turdaliyev X. va boshq. FIDE shaxmat qoidalari: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Tafakkur avlodi, 2021. – 48 b.
5. Xoliqov U.Q. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: darslik. – Guliston, 2024. – 300 b.
6. Xoliqov U.Q, Qazaqbaev A.M, Qaypov N.A. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: o‘quv-metodik qo‘llanma. Nukusю 2025. –192 b.

2.2. O‘zbekiston Shaxmat Federatsiyasi

O‘zbekiston Shaxmat Federatsiyasi 1992-yilning 11-mayida rasman tashkil etilgan. Uning eng oliy vakolatli organi — Federatsiya Konferensiyasi bo‘lib, u kamida har to‘rt yilda bir marta chaqiriladi. Konferensiya yig‘ilishlari orasi mobaynida federatsiyani boshqarish vazifasi Ijroiya qo‘mitasiga yuklanadi; bu qo‘mita ham to‘rt yillik muddatga saylanadi va tarkibiga 18 nafar a’zoni oladi.

Konferensiyaning asosiy vazifalari federatsiya ustavini tasdiqlash va unga o‘zgartirishlar kiritish, Prezident va birinchi vitse-prezidentlar, vitse-prezidentlar hamda Bosh kotib lavozimlariga saylov o‘tkazish, Ijroiya qo‘mita tarkibini ma’qullash, shuningdek, federatsiya faoliyatiga oid eng muhim masalalarni muhokama qilishdan iborat. Ijroiya qo‘mitasi esa Konferensiya qarorlarini amalga oshirishni ta’minlaydi, federatsiyaning yillik byudjet va daromad-xarajat smetasini, ishchilarni moddiy rag‘batlantirish tartibini belgilaydi hamda federatsiyaning barcha mulklarini boshqaradi. Shu bilan birga, u hududiy bo‘linmalar hamda federatsiya muassisligidagi korxonalarni tashkil etish, qayta tashkil etish yoki tugatish bo‘yicha qarorlar qabul qiladi va ularni belgilangan tartibda ro‘yxatga olishni nazorat qiladi.

Ijroiya qo‘mita federatsiyaning rivojiga oid strategik dasturlarni ishlab chiqadi va ularni Konferensiyaga taqdim etadi, federatsiya huzurida direktsiya, matbuot xizmati, turli komissiya va kengashlarni tashkil qiladi, matbuot kotibini saylaydi hamda ish rejalari, shtatlar jadvali va xodimlarning ish haqi fondini tasdiqlaydi. U, shuningdek, respublika terma jamoalarining bosh murabbiylarini tayinlashda ishtirok etadi va federatsiya ramzini ma’qullaydi. Shu tarzda, Konferensiya va Ijroiya qo‘mita o‘rtasidagi uzviy hamkorlik O‘zbekiston shaxmatining barqaror rivoji va shaffof boshqaruvini kafolatlaydi.

O‘zbekiston Shaxmat Federatsiyasi o‘z vakillarini xalqaro maydonda, xususan, Xalqaro Shaxmat Federatsiyasi (FIDE), Osiyo Shaxmat Federatsiyasi hamda boshqa shaxmat sohasidagi xalqaro tashkilotlarda to‘la huquqli a’zo sifatida ifodalaydi. Federatsiya o‘z faoliyatida respublika ichidagi, shuningdek, xalqaro darajadagi barcha hamkorlari bilan o‘zaro tenglik, hurmat va ishonch tamoyillari asosida munosabat o‘rnatadi. Tashkiliy ishlarni olib borish jarayonida federatsiya xalqaro hamda mahalliy birlashmalar bilan o‘zaro manfaatli kelishuvlarga, shartnomalarga tayangan holda hamkorlikni yo‘lga qo‘yadi. Bugungi kunda federatsiya tarkibiga 1 700 dan ortiq shaxmatchi, murabbiy va hakam kiradi.

Federatsiya respublika bo‘ylab 14 viloyat va Toshkent shahri bo‘linmalarini tashkil qilgan. Har bir viloyatdagi bo‘lim mahalliy darajada shaxmatni ommalashtirish, murabbiy va hakamlarni tayyorlash, musobaqalar tashkil qilish va yosh iste’dodlarni aniqlash kabi funksiyalarni bajaradi.

Filiallarning asosiy vazifalari

Musobaqalar tashkiloti - viloyat ichida o‘tkaziladigan turli darajadagi (mahalliy, respublika, xalqaro) turnirlar va musobaqalarni rejalashtirib o‘tkazish.

Murabbiylar va hakamlar tayyorlash - malaka oshirish kurslari, seminarlar va treninglar orqali shaxmat sohasidagi professional kadrlarni tayyorlash.

Yosh iste’dodlarni qo‘llab-quvvatlash - bolalar va o‘smirlar uchun chempionatlar, maxsus dasturlar hamda stipendiyalar orqali salohiyatli o‘yinchilarni aniqlash va rag‘batlantirish.

Hamkorlik va axborot almashinuvi - mahalliy hokimiyat, maktablar, sport maktablari va jamoat tashkilotlari bilan hamkorlikda shaxmat maktablarini ochish va shaxmatni ommalashtirish.

Rasmiylashtirish va hisobotlik - hududiy bo‘lim rahbarlari federatsiyaga faoliyat bo‘yicha yillik hisobot tayyorlab beradi va o‘z hududida shaxmat dasturini amalga oshiradi.

Bo‘limlarning resurslari va huquqlari

Viloyat filiallari O‘zbekiston Shaxmat Federatsiyasi bilan tuzilgan shartnomalar asosida ishlaydi, shu jumladan:

- Federatsiyaga tegishli dasturlar va yo‘riqnomalarni hududda amalga oshirish;
- Moliyaviy va tashkiliy yordam olish;
- Federatsiyaning konferensiya va konferensiya qarorlari ijrosini ta’minlash;
- Iqtidorli yoshlarni saralash va milliy terma jamoalarda ishtirokini tashkil etish.

O‘zbekiston Shaxmat Federatsiyasining viloyat filiallardagi strukturasi va faoliyati markaziy boshqaruv bilan qo‘shma ishlaydi. Ular shaxmatni keng jamoatchilik musobaqalariga, yoshlar sportiga aylantirish hamda salohiyatli iste’dodlarni xalqaro maydonga chiqargan holda, mamlakat shaxmatining poydevorini tashkil qiladi.

Nazorat savollar:

1. O‘zbekiston Shaxmat Federatsiyasi qachon va qanday tashkil etilgan?
2. Federatsiya Konferensiyasining asosiy vakolatlari nimalardan iborat?
3. Ijroiya qo‘mitasining vazifalari va tarkibi qanday?
4. Federatsiya xalqaro miqyosda qaysi tashkilotlar bilan hamkorlik qiladi?
5. Hududiy bo‘linmalarning asosiy funksiyalari nimalardan iborat?
6. Viloyat filiallariga berilgan resurslar va huquqlarni sanab bering.
7. Federatsiya tarkibiga nechta a’zo kiradi va ular kimlardan iborat?
8. Hududiy bo‘limlar qanday yo‘l bilan yosh iste’dodlarni aniqlaydi va qo‘llab-quvvatlaydi?

Mavzuga oid test savollari:

1. O‘zbekiston Shaxmat Federatsiyasi qachon tashkil etilgan?

A) 1991-yil 1-sentabr
B) 1992-yil 11-may
C) 1993-yil 15-yanvar
D) 1990-yil 25-mart

2. Federatsiyaning eng oliy vakolatli organi qaysi?

A) Ijroiya qo‘mitasi
B) Direktsiya
C) Federatsiya Konferensiyasi
D) Matbuot xizmati

3. Federatsiya Konferensiyasi nechchi yilda bir marta chaqiriladi?

A) Har yili
B) Har ikki yilda
C) Har besh yilda
D) Har to‘rt yilda

4. Ijroiya qo‘mitasi nechta a’zodan iborat?

A) 18
B) 15
C) 12
D) 20

5. Quyidagilardan qaysi biri Ijroiya qo‘mitasining vakolatiga kiradi?

A) FIDE ustavini o‘zgartirish
B) Xalqaro shaxmat qoidalarini yaratish
C) Federatsiya yillik byudjetini tasdiqlash
D) Prezidentni lavozimdan olish

6. Federatsiya a’zolari soni nechta?

A) 1700 dan ortiq
B) 1500 dan ortiq

C) 1200 dan ortiq
D) 2000 dan ortiq

7. Hududiy bo‘linmalarning vazifalaridan biri qaysi?
A) Xalqaro shaxmat kodeksini yozish
B) Mahalliy va xalqaro musobaqalar o‘tkazish
C) FIDE prezidenti saylovida qatnashish
D) Qoidalarni yangilash

8. Viloyat filiallari qaysi asosda ishlaydi?
A) Mustaqil nizom asosida
B) Federatsiya bilan tuzilgan shartnoma asosida
C) Vazirlik farmoyishi asosida
D) Hududiy hokim qarori asosida

9. Federatsiya xalqaro miqyosda qaysi tashkilotning to‘la huquqli a’zosidir?
A) FIFA
B) ITF
C) IOC
D) FIDE

10. Hududiy bo‘lim rahbarlari yillik hisobotni kimga taqdim etadi?
A) Hokimiyatga
B) Sport vazirligiga
C) O‘zbekiston Shaxmat Federatsiyasiga
D) Osiyo Shaxmat Federatsiyasiga

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. Norboyev.N., Ximaydinov A. Shaxmat nazariyasi va amaliyoti. Darslik. Termiz davlat universiteti: 2022 y. – 445 bet
2. Mamajonov D.A. Shaxmat nazariyasi va metodikasi: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent, 2023. – 188 b.
3. Mirbabayev M.I. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: o‘quv qo‘llanma. — Toshkent, 2022. — 105 b.
4. Turdaliyev X. va boshq. FIDE shaxmat qoidalari: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Tafakkur avlodi, 2021. – 48 b.
5. Xoliqov U.Q. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: darslik. – Guliston, 2024. – 300 b.
6. Xoliqov U.Q, Qazaqbaev A.M, Qaypov N.A. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: o‘quv-metodik qo‘llanma. Nukusıo 2025. –192 b.

2.3. Shaxmatning yoshlar tarbiyasidagi ahamiyati

O‘yin qadimdan inson tarbiyasida muhim ahamiyat kasb etib kelgan. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, shaxmatning roli alohida e’tiborga loyiqdir. Shaxmat ko‘pincha oddiy “o‘yin” sifatida tilga olinadi, ammo u o‘zida sport, fan va san’at unsurlarini mujassam etgan murakkab faoliyatdir.

Uning tarixiga va bugungi kundagi o‘rniga nazar tashlaganda, shaxmat insoniyat madaniyatining muhim hamda zarur bir qismi ekani yaqqol ko‘rinadi. Hozirgi kunda ham shaxmatning jamiyatdagi ijtimoiy ahamiyati tobora ortib bormoqda.

Shaxmat nafaqat shaxs, balki jamoa va umuman jamiyat rivojiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. U yoshlarning xarakteri, aqliy salohiyati va intizomini shakllantirishda katta pedagogik ahamiyatga ega. Maktab ta’limida shaxmatni joriy etish orqali o‘quv jarayonida bir qancha muhim vazifalarni amalga oshirish mumkin.

Mutaxassislarning fikricha, shaxmat umumiy va intellektual qobiliyatlarni rivojlantiruvchi ta’lim turi bo‘lib, u o‘quvchilarni mantiqiy fikrlash, ijodiy yondashuv va mustaqil qaror qabul qilishga o‘rgatadi. O‘yin jarayonida o‘quvchi har safar tahlil qilish, rejalashtirish va natijani oldindan baholashga intiladi. Bu esa boshqa fanlarni o‘rganishda ham yengillik yaratadi.

Biroq, shaxmatni o‘rgatishda har bir bolaning qiziqishi va qobiliyatini hisobga olish zarur. Chunki ba’zi bolalar uchun bu o‘yin qiziqarli bo‘lishi bilan birga, boshqalar uchun murakkab yoki zerikarli tuyulishi mumkin.

Umumta’lim maktablarida shaxmatni o‘qitish nafaqat bilim berish, balki o‘quvchilarni hayotga, mehnatga va ijodiy faoliyatga tayyorlashning samarali vositasidir. Bu jarayon o‘quvchilarning tafakkurini rivojlantirish,

aqliy mehnat madaniyatini shakllantirish va individual qobiliyatlarini to‘liq namoyon etish imkonini beradi.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, shaxmat o‘yini bolalarda tasavvur, diqqat, mantiqiy fikrlash va strategik rejalashtirish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. U ijodkorlik, mustaqil fikrlash, vaqtni to‘g‘ri taqsimlash, qat’iyat va sabr-toqat kabi sifatlarni shakllantiradi. Bundan tashqari, o‘yin jarayonida bolalar o‘z harakatlari uchun javobgarlikni his qilishni, muloqot madaniyatini, ichki va tashqi nutqni rivojlantirishni o‘rganadilar. Shaxmat, shubhasiz, noyob pedagogik imkoniyatlarga ega bo‘lgan ta’lim vositasidir.

Didaktika sohasida ham shaxmat bo‘yicha yagona yondashuv mavjud emas. Ba’zi olimlar shaxmat darslarini maktab o‘quv dasturiga kiritish zarurligini ta’kidlab, buni mantiqiy fikrlashni rivojlantirish, o‘quvchilarning faolligini oshirish va bilim olish jarayonini samarali qilish vositasi deb bilishadi. Boshqalar esa shaxmatni mustaqil fikrlash maktabi sifatida ko‘radi. Yana bir guruh mutaxassislar esa shaxmatning shaxs kamolotiga universal ta’sirini e’tirof etib, uni yoshlarning har tomonlama rivojlanishi uchun muhim deb hisoblashadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 14-yanvardagi PQ-4954-son qarorida shaxmatni keng targ‘ib qilish, uni ommaviy sport turiga aylantirish, yoshlarning intellektual va madaniy rivojlanishi uchun zarur sharoit yaratish, iqtidorli bolalarni aniqlab, ularni professional shaxmatchilar va xalqaro grossmeysterlar darajasida tayyorlash vazifalari belgilab qo‘yilgan. Ushbu qarorga muvofiq, “Maktabda shaxmat” loyihasi doirasida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini shaxmatga o‘rgatish tizimi kengaytirilmoqda, o‘quvchilar va maktablar o‘rtasida muntazam turnirlar o‘tkazish yo‘lga qo‘yilgan.

Oliy ta’lim muassasalarida shaxmat ta’limi va nazariyasini chuqur o‘rganish, talabalar ongida zarur bilim va amaliy ko‘nikmalarni shakllantirish muhim vazifa sifatida belgilangan. Shu bois shaxmatni keng jamoatchilik orasida targ‘ib etish hamda uning yoshlarga tarbiyaviy ta’sirini ilmiy asosda o‘rganish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

Nazorat savollari:

1. Shaxmatning sport, fan va san’at jihatlariga misollar keltiring.
2. Shaxmat o‘yinining yoshlar tarbiyasidagi asosiy pedagogik ahamiyati nimada?
3. Maktab ta’limida shaxmatni joriy etish qanday ijobiy natijalarga olib keladi?
4. Mutaxassislar fikricha, shaxmat o‘quvchilarda qanday qobiliyatlarni rivojlantiradi?
5. Maktab shaxmati bo‘yicha dastlabki ilmiy tadqiqotlar kimlar tomonidan olib borilgan?
6. Shaxmat bo‘yicha didaktik yondashuvlar orasidagi farqlar nimalarda namoyon bo‘ladi?
7. 2021-yil 14-yanvardagi PQ-4954-son qarorda shaxmat bo‘yicha qanday vazifalar belgilangan?
8. Shaxmatni oliy ta’lim muassasalarida o‘qitishning maqsadi nimadan iborat?

Mavzuga oid test savollari:

1. Shaxmat qaysi uch sohani o‘zida mujassam etgan?
A) Sport, fan, san’at
B) Sport, iqtisod, san’at
C) Fan, siyosat, san’at
D) Iqtisod, sport, san’at

2. Shaxmatning yoshlar tarbiyasidagi eng muhim vazifalaridan biri qaysi?
A) Faqat musobaqalarga tayyorlash
B) Mantiqiy fikrlash va intizomni rivojlantirish
C) Faqat yodlash qobiliyatini oshirish
D) Fizik tayyorgarlikni oshirish

3. Quyidagilardan qaysi biri shaxmatning o‘quvchi shaxsiga ta’siriga kirmaydi?
A) Strategik rejalashtirish

ko‘nikmasini rivojlantirish
B) Sabrsizlikni oshirish
C) Mustaqil qaror qabul qilishga o‘rgatish
D) Diqqatni jamlashni kuchaytirish

4. Maktab shaxmati bo‘yicha ilk tadqiqotchilar qaysi javobda to‘g‘ri keltirilgan?
A) A. Alekxin, G. Kasparov, N. Krogius
B) A. Avramenkov, V. Zaxarov, V. Kuprashvili
C) D. Mamajonov, X. Turdaliyev, U. Xoliqov
D) V. Gershunskiy, I. Sabelnikov, G. Nastasiyev

5. Shaxmat bo‘yicha didaktik qarashlarda ba’zi olimlar nimani asosiy deb bilishadi?
A) Faqat musobaqa tajribasi orttirishni
B) Maktab dasturidan chiqarishni
C) Mantiqiy fikrlashni rivojlantirish vositasi sifatida o‘qitishni
D) Faqat kompyuter dasturlaridan foydalanishni

6. PQ-4954 qarorida shaxmat sohasida qaysi chora-tadbir belgilangan?
A) Maktablarda jismoniy tarbiya darslarini oshirish
B) Maktabda shaxmat loyihasini amalga oshirish
C) Shaxmatni faqat oliy ta’limda o‘qitish
D) Shaxmat bo‘yicha xalqaro til yaratish

7. Shaxmat o‘quvchilar uchun qanday intellektual foyda beradi?
A) Faqat xotirani kuchaytiradi
B) Tasavvur, diqqat, mantiqiy fikrlashni rivojlantiradi
C) Faqat tezkor hisoblashni o‘rgatadi
D) Faqat qoidalarga rioya qilishni o‘rgatadi

8. Shaxmatni mustaqil fikrlash maktabi deb hisoblovchi olimlar fikricha, u nimaga xizmat qiladi?
A) Yodlash qobiliyatini oshirishga
B) Mustaqil qaror qabul qilish ko‘nikmasini rivojlantirishga
C) Faqat vaqtni to‘g‘ri taqsimlashga
D) Faqat raqibni mag‘lub etishga

9. “Maktabda shaxmat” loyihasining asosiy maqsadi nima?
A) Faqat sport ustalarini tayyorlash
B) Boshlang‘ich sinflarda shaxmatni ommalashtirish
C) Faqat yirik shaxmat klublarini qurish
D) Shaxmat tarixini o‘qitish

10. Shaxmatni oliy ta’lim muassasalarida o‘qitishning asosiy vazifasi qaysi?
A) Talabalarga chuqur nazariya va

amaliy ko‘nikmalar berish
B) Faqat musobaqa qoidalarini o‘rgatish
C) Faqat xalqaro turnirlarga tayyorlash
D) Faqat tarixiy partiyalarni tahlil qilish

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. Norboyev.N., Ximaydinov A. Shaxmat nazariyasi va amaliyoti. Darslik. Termiz davlat universiteti: 2022 y. – 445 bet
2. Mamajonov D.A. Shaxmat nazariyasi va metodikasi: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent, 2023. – 188 b.
3. Mirbabayev M.I. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: o‘quv qo‘llanma. — Toshkent, 2022. — 105 b.
4. Turdaliyev X. va boshq. FIDE shaxmat qoidalari: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Tafakkur avlodi, 2021. – 48 b.
5. Xoliqov U.Q. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: darslik. – Guliston, 2024. – 300 b.
6. Xoliqov U.Q, Qazaqbaev A.M, Qaypov N.A. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: o‘quv-metodik qo‘llanma. Nukusıo 2025. –192 b.

2.4. Integratsiyalashgan o‘quv elementlari bilan shaxmatni o‘rgatish

Hozirgi davrda shaxmat pedagogikasi metodologiyasida yechimini topishi lozim bo‘lgan masalalar yig‘ilgan. Jumladan, fanlararo integratsiya asosida tabiiy fanlar bilimlarini shaxmat mashg‘ulotlariga moslashtirish, jismoniy tarbiya nazariyasining fundamental tamoyillarini (L.P. Matveyev, A.M. Maksimenko va boshqalar) samarali qo‘llash, mashg‘ulotlar usul-vasitalari va tashkiliy shakllarini qayta ko‘rib chiqish masalalari eng dolzarb sanaladi.

Bu muammolarning yechimi zamonaviy pedagogik texnologiyalarni yaratish hamda ularni ta’lim-tarbiya jarayoniga tatbiq etish bilan bevosita bog‘liqdir. Ta’limni modernizatsiya qilish shuni talab qiladi: dars jarayonida an’anaviy “tushuntirish–namoyish–amaliyot” modelidan tashqariga chiqib, integratsiyalashgan, muammoli va loyiha-yondashuvlarga asoslangan metodlarni keng qo‘llash. Natijada, o‘quvchilar voqealarni va bilimlarni butunlay idrok etish, shuningdek, o‘zbekcha “mohirlikka asoslangan” faol o‘qitish uslublarini shakllantirish imkoniga ega bo‘ladilar. Shunday qilib, shaxmat darslarida faqat

reproduktiv usullarga tayanish o‘rniga, o‘quvchilarning mustaqil izlanish, tahlil va ijodiy yechim topish ko‘nikmalarini rivojlantiruvchi yondashuvlarga e’tibor qaratish lozim.

Integratsiya nazariyasi shaxmat pedagogikasida nafaqat turli fanlararo bilimlarni uyg‘unlashtirish, balki ta’lim jarayonida qo‘llaniladigan texnologiya, usul va tashkiliy shakllarni ham bir butun sifatida ko‘rib chiqishni talab etadi. Pedagogik faoliyat me’yoriy tartib va ijodkorlik muvozanatini, ilmiy asos va san’at uyg‘unligini ta’minlashi lozim. Shu bois o‘quv jarayoniga tadbiq etilayotgan turli didaktik yondashuvlarni to‘g‘ri orashtirish va birlashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Shaxmat pedagogi o‘z kasbiy faoliyatida uzoq muddatli izlanish va pedagogik yaratuvchanlikka doimiy ravishda maydon ochishi kerak. Endilikda u an’anaviy “ko‘rsatma–tushuntirish” usullaridan tashqariga chiqib, fanlararo yondashuv va o‘qitish texnologiyalarini bir butun sifatida integratsiyalashi lozim. Xorijiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, boshlang‘ich va o‘rta sinflarda shaxmatni o‘rgatishda murakkab, tizimli usullarni birgalikda tatbiq etish – samaradorlikni sezilarli darajada oshiradi.

Muammolilik prinsipi bo‘yicha, noma’lum va ziddiyatli pedagogik vaziyatlar o‘quvchilarni faol aqliy ishtirokka undaydi. Shu sababli, shaxmat darslarini rejalashtirishda intelektual qobiliyatlarni shakllantirishga yo‘naltirilgan selektiv mashqlarni tanlab kiritish muhimdir. Bunday mashqlarda stress ostida optimal qaror topish ko‘nikmasi paydo bo‘ladi. Ularning murakkabligi va samaradorligi kombinatsiya soni, tasdiqlanish usuli va jalb etiladigan figura turlari bilan belgilanadi.

Amaliy tadqiqotlar shuni isbotladi: boshlang‘ich maktab yoshidagi bolalarda shaxmat mashg‘ulotlarini o‘rgatishda kuzatuv usulidan foydalanganda, ularning analitik va kognitiv qobiliyatlari rivojlanishidagi o‘sish dinamikasi aniq seziladi. Bundan tashqari, maktab yoshidagi bolalarning kognitiv va psixologik fazilatlarini tarbiyalash uchun butun inson faoliyatining boshqa turlari — masalan, musiqiy ijod, badiiy tasvir, adabiy ijod — bilan ham bog‘liq yondashuvlarni qo‘llash zarur. Integrativ usullar bolalarning qarashlarini kengaytirib, ruhiy jihatdan ham boy va muvozanatli shaxslar bo‘lib yetishishlariga xizmat qiladi.

Integratsiyalashgan shaxmat darslarining turlari va shakllari

Integratsiyalashgan ta’lim jarayoni ikki yoki undan ortiq fanlar ishtirokida, o‘zaro bog‘liqlik va uzviylik asosida dars o‘tkazishni nazarda tutadi. Bunday yondashuv, ayniqsa, ikkilik darslar shaklida yoki fanlararo aloqalar asosida tashkil etilgan mashg‘ulotlarda o‘zining yuqori samaradorligini namoyon etadi.

Dars turi: yangi bilimlarni shakllantirish darsi.

Integratsiyalashgan darslarning asosiy turlaridan biri — bu yangi bilimlarni shakllantirishga qaratilgan darslar hisoblanadi. Bunday darslar turli didaktik shakllarda tuziladi va quyidagi ko‘rinishlarda tashkil qilinishi mumkin:[3]

- ma’ruza tarzidagi dars;
- an’anaviy o‘quv darsi;
- rollarga bo‘lingan, sahnalashtirilgan dars;
- o‘quvchilarning faolligiga asoslangan konferensiya darsi;
- raqamli texnologiyalar asosida tashkil etilgan multimedia darsi;
- muammoli vaziyatni yechishga yo‘naltirilgan tahliliy dars.

Bu shakllar o‘quvchilarning faolligini oshirish, mustaqil fikrlashni rivojlantirish hamda bilimlarni ongli va mustahkam o‘zlashtirishga xizmat qiladi.

Dars tarkibi odatda bir nechta o‘zaro bog‘liq bosqichlardan iborat bo‘lib, ular quyidagilardan iborat: avvalo, tashkiliy qismda dars muhitini yaratish va maqsadlarni belgilash amalga oshiriladi. So‘ng, yangi bilimlarni egallash bosqichida o‘quvchilarga nazarda tutilgan tushunchalar, ilmiy faktlar va amaliy ko‘nikmalar taqdim etiladi. Keyinchalik bu bilimlarni birlamchi mustahkamlash uchun turli ko‘rgazmali misollar, mashqlar va muammoli vazifalar yechiladi hamda o‘quv jarayonidagi mavzu tizimlashtiriladi. Dars oxirida esa o‘quv natijalari muhokama qilinib, umumlashtiriladi va o‘quvchilarga uyga vazifa beriladi. Ushbu vazifalar bo‘yicha uyda ishlashda ota-onalar va o‘quvchilarga amaliy tavsiyalar taqdim etiladi.

Yangi bilimlarni egallashga qaratilgan darslarning asosiy vazifasi – o‘quv dasturida belgilangan nazariy tushunchalarni chuqur o‘zlashtirish imkonini beruvchi sharoit yaratishdan iborat. Buning uchun ta’limiy vazifalar doirasida o‘quvchilarga matn, xarita, diagramma va ko‘rgazmali materiallar asosida fikr berish, tahlil qilish hamda kognitiv faollikni rag‘batlantirishni o‘rgatish muhim ahamiyat kasb etadi. Tarbiyaviy vazifalar sifatida esa Vatanga muhabbat, ekologik madaniyat va estetik didni shakllantirish ko‘zda tutiladi. Rivojlantiruvchi vazifalar analitik tafakkur, qiyoslash va asosiy omillarni ajratib ko‘rsatish, sabab-oqibat munosabatlarini tahlil qilish qobiliyatini mustahkamlashga qaratilgan.

An’anaviy darslarda asosan tushuntirish va ko‘rgazmali usullarga tayaniladi: o‘qituvchi mavzuni tushuntirib, ko‘rgazmali material orqali

[3] D.A. Mamajonov “Shaxmat nazariyasi va metodikasi” “O‘ZKITOBSAVDONASHRIYOTI” NMIU Toshkent-2023. 86-92 bet.

namuna keltiradi va o‘quvchilar kuzatadi. Zamonaviy darslar esa turli metod va vositalar - muammoli topshiriqlar, munozara, tadqiqot, multimedia va Internet resurslari, teleuzatishni uyg‘unlashtirib, bilimlarni shakllantirish va mustahkamlashning murakkab pedagogik vazifalarini hal etadi. Dars shakllari ham keng: frontal, guruh, juftlik va individual ishlash shakllaridan kelib chiqadi.

Yangi bilimlarni shakllantirish darslari o‘z ichiga hamda olinadigan mavzu murakkabligiga qarab uch asosiy turni oladi: tushuntirish-tahliliy darslar, bilimlarni mustahkamlash va takomillashtirish darslari hamda yangi muammoli qarashni shakllantirishga yo‘naltirilgan darslar. Buning ustiga, dars jarayoniga seminar, yakuniy konferentsiya yoki amaliy ekskursiya kabi qo‘shimcha faoliyat turlari ham kiritilishi mumkin, bu esa o‘quvchilarga mavzuni yanada chuqurroq o‘zlashtirish va fanlararo bog‘liqlikni mustahkamlash imkonini yaratadi.

Dars turi: Ko‘nikma va malakalar darsi

Ko‘nikma va malakalarni shakllantirishga qaratilgan darslar o‘quvchilarga amaliy mashg‘ulotlar, yozma topshiriqlar, dialoglar, rolli o‘yinlar hamda kombinatsiyalangan mashqlar orqali bilim va tajriba orttirishga imkon beradi. Bunday darslarda sahifalar chizilib o‘qish va tahlil, sayohatlar va hatto ekspeditsiyalar kabi beradi.

Dars quyidagi bosqichlardan iborat bo‘ladi. Avvalo, tashkiliy qismda o‘quvchilar darsga tayyorlanadi va maqsad aniqlanadi. Oldingi uy vazifalari tekshiriladi, keyin esa bilish darajasini yangilash uchun qisqa nazariy eslatmalar keltiriladi. Asosiy qismda, avvalo, standartsiz topshiriqlar - qayta takrorlash va mustahkamlash mashqlari bajariladi, keyin rekonstruktiv-o‘zgaruvchan vazifalar orqali o‘quvchilarning malaka darajasi tekshiriladi. So‘ng ijodiy vazifalar berilib, ularning yechimida o‘quvchilarning erkin fikrlashi rag‘batlantiriladi. Dars so‘ngida ko‘nikma va malakalarning shakllanishini baholash uchung kina nazorat o‘tkazilib, uyga navbatdagi mashqlar beriladi.

Boshlang‘ich takrorlash bosqichida o‘quvchilar oddiy, avvalgi darslardan o‘rganilgan qoidalarga asoslangan mashqlarni bajaradilar. Rekonstruktiv bosqichda ular o‘zlashtirilgan ko‘nikma va malakalarni yangi vaziyatlarga moslashtirishga harakat qiladi, bunda kichik guruh va «inklyuziv» formatida ishlash qo‘llaniladi. Ijodiy bosqichda esa o‘qituvchi murakkab masalalar, topshiriqlar yoki rolli o‘yinlar orqali o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini va muammoga yondashuvini sinaydi.

Ushbu darsning ta’limiy maqsadi - o‘quvchilarga nazarda tutilgan texnik va analitik ko‘nikmalarni chuqur o‘zlashtirish va amaliyotda qo‘llash

imkonini yaratish; tarbiyaviy maqsadi - jamoaviy hamkorlik, ekologik madaniyat, Vatanga sadoqat hissini kuchaytirish; rivojlantiruvchi maqsadi esa - ma’lumot manbalari bilan ishlash, hisobot tayyorlash, tanqidiy fikrlash hamda tahlil qilish ko‘nikmalarini mustahkamlashdan iborat.

Dars davomida darsliklar, mashqlar to‘plamlari, multimedia materiallari va internet-resurslardan keng foydalaniladi. O‘qituvchi o‘quv faoliyatini rag‘batlantirish, tezkor nazorat usullari va tuzatish mexanizmlari orqali doimiy ravishda kuzatib boradi. Bu yondashuv darsni individual va guruh formatida diferensiallashtirish, o‘quvchilarning imkoniyatlari va qobiliyatlariga moslashtirilgan mashg‘ulotlarni tashkil etishga zamin yaratadi.

Ko‘nikma va malakalar darsi nafaqat nazariy bilimlarni mustahkamlaydi, balki har bir o‘quvchida o‘zaro yordam, hamkorlik va o‘z-o‘zini nazorat qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Guruh va juftlikdagi ishlash jarayonida o‘quvchilar o‘zaro muloqot qilib, bir-birlarini rag‘batlantiradi. Shu tarzda, barqaror pedagogik natijalarga erishish uchun darsning hamma bosqichlari uzviy bog‘liq holda amalga oshiriladi.

Dars turi: Bilimlarni amaliyotda qo‘llash darsi

Bilimlarni amaliyotda qo‘llashga yo‘naltirilgan darslar o‘quvchilarning ilgari o‘zlashtirgan nazariy bilimlarini real sharoitlarda tatbiq etish ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan. Bunday darslar quyidagi shakllarda tashkil etilishi mumkin: rolli va ishbilarmonlik o‘yinlari, amaliy mashg‘ulotlar, loyiha asosidagi topshiriqlar va ularning himoyasi, sayohatlar, ekspeditsiyalar va boshqa faoliyat turlari.

Dars quyidagi asosiy bosqichlar asosida quriladi:

1. Tashkiliy qism - o‘quvchilarni darsga jalb qilish, tartibni shakllantirish.

2. Maqsadni belgilash - darsning vazifalari va natijalarini aniqlashtirish.

3. Uy vazifasini tekshirish - avvalgi mashg‘ulotdagi bilimlarni aniqlashtirish.

4. Bilimlarni yangilash - mavzuga oid nazariy bilimlarni qisqacha eslab o‘tish.

5. Amaliy topshiriqlar - o‘rgangan bilimlar asosida aniq masalalarni yechish, loyihalash, tahlil qilish.

6. Hisobot tuzish - bajarilgan ish natijalarini taqdim etish va muhokama qilish.

7. Uy vazifasini belgilash - mustahkamlovchi topshiriqlar va amaliy mashqlar tavsiyasi.

Bu turdagi darsning asosiy maqsadi - o‘quvchilarning nazariy bilimlarini hayotiy holatlarda tatbiq etish ko‘nikmasini shakllantirishdir.

Dars vazifalari quyidagicha:

-Ta’limiy: nazariy bilimlarni amaliy faoliyatda qo‘llash, vaziyatni tahlil qilish va moslashtirish, fikrni asoslash, o‘z pozitsiyasini himoya qilish.

-Tarbiyaviy: o‘quvchilarni faol ishtirokka jalb etish, ekologik va umuminsoniy qadriyatlarni singdirish, muloqot madaniyatini shakllantirish.

-Rivojlantiruvchi: manbalar bilan ishlash, tahlil qilish, umumlashtirish, mustaqil xulosa chiqarish, ijodiy fikrlash va guruhda samarali ishlash qobiliyatini rivojlantirish.

Bu darslarda o‘quvchilar juftlik, guruh, jamoa va individual shakllarda faoliyat olib boradilar. Bu nafaqat ilmiy bilimlarni mustahkamlaydi, balki shaxsiy sifatlar – hamkorlik, javobgarlik, liderlik va muloqot madaniyatini rivojlantiradi. Amaliy faoliyat orqali o‘quvchilar ilmiy izlanish elementlarini o‘zlashtiradi: ular eksperiment o‘tkazadi, tadqiqot olib boradi va muammoli vaziyatlarni hal etishga harakat qiladi.

Shu tarzda, bilimlarni amaliyotda qo‘llash darslari o‘quvchilarning nazariy tayyorgarligini real hayotdagi masalalarga yo‘naltirib, ularning tafakkurini chuqurlashtirish, mustaqil fikrlashini rivojlantirish va keng dunyoqarashga ega bo‘lishlariga xizmat qiladi.

Dars turi: Bilimlarni takrorlash, tizimlashtirish va mustahkamlash

Mazkur dars turi o‘quvchilarda ilgari o‘zlashtirilgan bilim, ko‘nikma va malakalarni chuqurlashtirish, ularni tizimli ravishda umumlashtirish va amaliy qo‘llashga tayyorlashga xizmat qiladi. Bunday mashg‘ulotlar ayniqsa fanlararo integratsiyani amalga oshirishda katta salohiyatga ega bo‘lib, ta’lim jarayonining yakuniy bosqichlarida — chorak yoki o‘quv yili oxirida qo‘llaniladi.

Dars shakllari quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- umumlashtiruvchi va takrorlash darsi;
- ochiq munozaralar;
- o‘yinli mashg‘ulotlar;
- takomillashtirish darslari;
- maslahat-ko‘mak (konsultatsiya) darslari;
- testlar tahlili;
- umumiy ma’ruza darsi;
- tahliliy suhbat va ko‘rib chiqish yig‘inlari.

Darsning asosiy bosqichlari:

1. Tashkiliy qism – o‘quvchilarning darsga tayyorgarligini aniqlash.
2. Maqsadni aniqlashtirish – dars yo‘nalishini tushuntirish.

3. Nazariy va amaliy bilimlarni uyg‘unlashtirish – standart va nostandart holatlarda qo‘llash.

4. Umumlashtirish va tizimlashtirish – asosiy tushunchalar asosida xulosa chiqarish.

5. Uy vazifasi tayinlash va tushuntirish – mustahkamlovchi topshiriqlarni berish.

Maqsad: O‘quvchilarda chuqur o‘zlashtirilgan bilimlarni tizimlashtirish, muhim tushunchalarni umumlashtirish va amaliy kompetensiyalarni mustahkamlash.

Darsning vazifalari:

-Ta’limiy: ilgari o‘zlashtirilgan mavzularni qayta ko‘rib chiqish, ularni bilimlar tizimi sifatida shakllantirish, bilish darajasini baholash.

-Tarbiyaviy: o‘quvchilarda estetik idrok, madaniyat, o‘z-o‘zini qadrlash hissini shakllantirish, mustaqil shaxs sifatida anglashga ko‘maklashish.

-Rivojlantiruvchi: tahliliy fikrlashni, tasniflash va taqqoslash ko‘nikmalarini rivojlantirish, guruhda ishlash va muloqot qilish salohiyatini mustahkamlash, ilmiy va kognitiv qiziqishni rag‘batlantirish.

Ushbu turdagi darslarda suhbatlar, muhokamalar, laboratoriya ishlari, masala yechish va mashqlar bajarish orqali o‘quvchilarning o‘zlashtirish darajasi baholanadi. O‘quvchilar og‘zaki taqrizlar, kichik ma’ruzalar, individual chiqishlar orqali o‘z bilimlarini namoyon etadilar.

Darsning samaradorligi o‘quvchilarning faolligi va ularga beriladigan topshiriqlarning ijodiy xususiyatiga bevosita bog‘liq. O‘qituvchi tomonidan tayyorlangan yangicha yondashuvdagi topshiriqlar ilgari o‘rganilgan bilimlarga yangi nazar bilan qarash imkonini beradi. Bu esa rivojlantiruvchi ta’lim funksiyalarini muvaffaqiyatli amalga oshirishga xizmat qiladi.

Fanlararo aloqalarni keng qamrovda qo‘llash orqali bilimlarni chuqurlashtirish, tizimlashtirish va integratsiyalash jarayonlari samarali kechadi. Guruh shaklida tashkil etilgan ta’lim jarayonida o‘quvchilar o‘zaro hamkorlik qilish, bilim almashish va jamoaviy qarorlar qabul qilish ko‘nikmalarini shakllantiradi. Bu esa nafaqat bilimni mustahkamlashga, balki o‘z-o‘zini va bir-birini baholash madaniyatini rivojlantirishga ham xizmat qiladi.

Dars turi: Bilim va malakalarni nazorat qilish hamda baholash darsi

Ta’lim jarayonida o‘quvchilarning bilim va ko‘nikmalarini muntazam nazorat qilish muhim ahamiyatga ega. Garchi operativ nazorat doimiy ravishda barcha darslarda amalga oshirilsa-da, bilim va malaka darajasini

chuqur tahlil qilish uchun alohida dars shakllari ishlab chiqilgan bo‘lib, ular nazorat va baholash vazifasini tizimli hal etishga xizmat qiladi.

Asosiy dars shakllari:

- test asosidagi darslar;
- viktorina shaklidagi mashg‘ulotlar;
- bilimlar bellashuvi va tanlovlar;
- yozma va og‘zaki bilim nazoratlari;
- ijodiy ishlar, loyihalarni taqdim etish va himoya qilish;
- ijodiy hisobot darslari;
- interaktiv suhbatlar (intervyular);
- elektron testlar orqali baholash.

Darsning asosiy maqsadi: O‘quvchilarning nazariy bilim va amaliy ko‘nikmalarini baholash, o‘zlashtirish darajasini aniqlash, mavjud kamchiliklarni aniqlab, ularni bartaraf etish choralarini belgilashdir. Shu bilan birga, bu darslar o‘quvchilarning bilimlarini tizimlashtirish va mustahkamlashga xizmat qiladi.

Asosiy vazifalar:

-Ta’limiy vazifa: O‘tilgan mavzular yuzasidan o‘quvchilarning bilim va ko‘nikmalarini tahlil qilish, ularning umumlashtirish va tizimlashtirish darajasini aniqlash, mustaqil va ijodiy fikrlash, test topshiriqlarini bajarish malakalarini mustahkamlash.

-Tarbiyaviy vazifa: O‘qishga mas’uliyat bilan yondashish ko‘nikmasini rivojlantirish, intizom, aniqlik va mustaqillikni shakllantirish, vaqtni samarali boshqarish madaniyatini rivojlantirish, topshiriqlarni ishonchli va to‘g‘ri bajarishga intilish hissini tarbiyalash.

-Rivojlantiruvchi vazifa: Mantiqiy fikrlash, xotira, tahlil va sintez qilish qobiliyatini rivojlantirish, o‘z-o‘zini nazorat qilish hamda baholash ko‘nikmasini shakllantirish, jamoada ishlash qobiliyatini mustahkamlash.

Qo‘llaniladigan metod va vositalar: Bilim va ko‘nikmalarni nazorat qilishda turli metodlar – og‘zaki so‘rov, yozma topshiriqlar, elektron darslik va o‘quv qo‘llanmalar orqali tashkil etilgan testlar, loyihalarning taqdimoti – keng qo‘llaniladi. Shuningdek, frontal, guruhli va individual tekshirish uslublari uyg‘unlashtiriladi.

Bunday darslarda o‘quvchilar o‘zaro baholash (juftlik shakli), o‘zini baholash va o‘qituvchi tomonidan to‘g‘ridan-to‘g‘ri baholash orqali o‘zlashtirish holatini aniq ko‘rish imkoniga ega bo‘ladi. O‘qituvchi esa ushbu jarayonda o‘quvchilarning bilim holati, tafakkur darajasi va malakalarini aniqlab, zarur pedagogik tuzatishlar kiritadi.

Shunday qilib, nazorat darslari o‘quv jarayonining ajralmas qismi sifatida nafaqat bilimni baholashga, balki uni mustahkamlash va yanada chuqurlashtirishga xizmat qiladi.

Nazorat savollari:

1. Integratsiyalashgan ta’lim nazariyasi shaxmat pedagogikasida qanday vazifalarni bajaradi va uning asosiy ustunliklari nimalardan iborat?
2. “Yangi bilimlarni shakllantirish” darsi qanday bosqichlardan tashkil etiladi va har bir bosqichning maqsadi nima?
3. Ko‘nikma va malakalar darsi va Bilimlarni amaliyotda qo‘llash darsi o‘rtasidagi farqlarni keltiring. Misollar bilan tushuntiring.
4. Murakkab va muammoli topshiriqlar shaxmat darslarida qaysi psixologik va kognitiv ko‘nikmalarni rivojlantiradi?
5. Integratsiyalashgan shaxmat darslarida multimedia va raqamli texnologiyalarni qanday pedagogik maqsadlarda qo‘llash mumkin?
6. Nazorat va baholash darslarida o‘quvchilarning bilim va ko‘nikmalarini baholashning kamida uchta usulini aytib o‘ting va har birining afzalligi nimada?
7. Fanlararo integratsiyani amalga oshirishda shaxmat darslarida qaysi maktab fanlari bilan aloqalar samarali bo‘ladi va nima uchun? (masalan: matematika, adabiyot, musiqa)
8. Darsni rejalashtirishda “muammolilik prinsipi”ni qanday hisobga olasiz - aniq bosqichlarni va misol mashqlardan birini yozib bering.

Mavzuga oid test savollari:

1. Integratsiyalashgan ta’lim nima deb tushuniladi?
A) Bitta fan bo‘yicha chuqur bilim berish.
B) Turli fanlar bilimlarini uzviy bog‘liqlik asosida birlashtirish.
C) Faqat amaliy mashg‘ulotlarga qaratilgan ta’lim.
D) Darslarga multimedia vositalarini qo‘llash.

2. “Ko‘nikma va malakalar darsi”ning asosiy maqsadi qaysi?
A) Faqat nazariy ma’ruzalarni tinglash.
B) O‘quvchilarni imtihonga tayyorlash.
C) Amaliy mashg‘ulotlar orqali texnik va analitik ko‘nikmalarni shakllantirish.
D) Darsni faqat guruhda o‘tkazish.

3. Muammolilik prinsipi shaxmat darslarida nima uchun muhim?
A) O‘qituvchi tushuntirishini

qisqartirish uchun.
B) O‘quvchilarning passiv kuzatuvchi bo‘lishini ta’minlash uchun.
C) Noma’lum va ziddiyatli vaziyatlar orqali o‘quvchilarni faol fikrlashga jalb qilish uchun.
D) Ustoz uchun dars rejasini soddalashtirish uchun.

4. “Bilimlarni amaliyotda qo‘llash” darslarida quyidagilardan qaysi shakl ko‘proq ishlatiladi?
A) Ma’ruza tarzidagi taqdimot.
B) Rolli o‘yinlar, loyihalar va amaliy mashg‘ulotlar.
C) Faqat test sinovlari.
D) Mustaqil mustahkamlash vazifalari.

5. Integratsiyalashgan darsning boshlang‘ich (tashkiliy) qismida nima bajariladi?
A) Yangi mavzuni to‘liq mustahkamlash.
B) O‘quvchilarning darsga tayyorligini aniqlash va maqsadni belgilash.
C) Yakuniy baholash o‘tkazish.
D) Faol guruh ishlarini yo‘lga qo‘yish.

6. Nazorat va baholash darslarida qaysi vosita o‘zaro baholashni (peer-assessment) ta’minlaydi?
A) Faqat o‘qituvchi tomonidan yozma test.
B) Juftlik va guruh formatida og‘zaki baholash.
C) Faqat elektron test tizimi.
D) Matafiy nazorat (observation) faqat o‘qituvchi uchun.

7. Shaxmat darsida fanlararo integratsiya misoli qaysi bo‘lishi mumkin?
A) Faqat shaxmat qoidalarini yodlash.
B) Matematika darsidagi masalalarni shaxmat pozitsiyalariga tatbiq etish.
C) Darsni faqat individual ish bilan cheklash.
D) Musiqa tinglash paytida shaxmat o‘ynash.

8. Yangi bilimlarni shakllantirish darslarining maqsadi nima?
A) O‘quv rejasi bo‘yicha nazariy kontseptsiyalarni chuqur o‘zlashtirish uchun shart-sharoit yaratish.
B) Faqat uy vazifalarini berish.
C) Imtihon topshirishdan oldingi takrorlash.
D) Faqat o‘quvchini baholash.

9. Ko‘nikma va malakalar darsida “rekonstruktiv bosqich” nimani anglatadi?
A) Oddiy eski mashqlarni takrorlash.
B) O‘zlashtirilgan ko‘nikmalarni yangi vaziyatlarga moslashtirish.
C) Faqat nazariy tushuntirish.
D) Darsni yakunlash va uy vazifasini berish.

10. Shaxmat darsida murakkablik va samaradorlikni belgilovchi omillardan biri

qaysi?
A) Faqat dars davomiyligi.
B) Kombinatsiya soni, tasdiqlanish usuli va jalb etiladigan figura turlari.
C) O‘qituvchining yoshi.
D) Faqat o‘quvchilar soni.

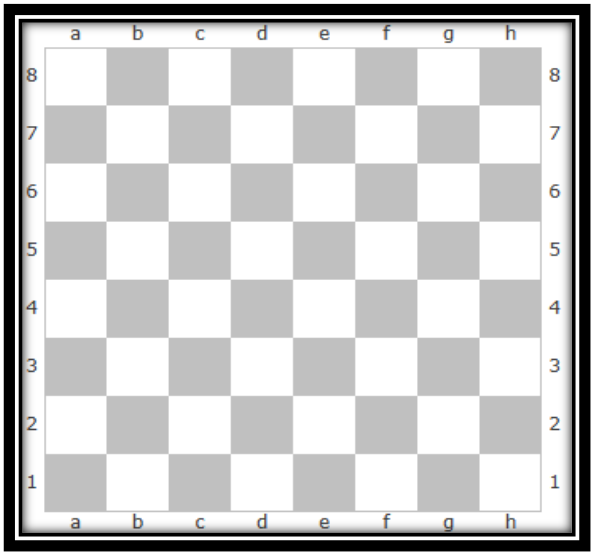
Tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. Norboyev.N., Ximaydinov A. Shaxmat nazariyasi va amaliyoti. Darslik. Termiz davlat universiteti: 2022 y. – 445 bet
2. Mamajonov D.A. Shaxmat nazariyasi va metodikasi: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent, 2023. – 188 b.
3. Mirbabayev M.I. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: o‘quv qo‘llanma. — Toshkent, 2022. — 105 b.
4. Turdaliyev X. va boshq. FIDE shaxmat qoidalari: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Tafakkur avlodi, 2021. – 48 b.
5. Xoliqov U.Q. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: darslik. – Guliston, 2024. – 300 b.
6. Xoliqov U.Q, Qazaqbaev A.M, Qaypov N.A. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: o‘quv-metodik qo‘llanma. Nukusıo 2025. –192 b.

III-BOB. SHAXMAT TAXTASI VA UNDAGI SIPOHLAR BILAN TAINSHUV

3.1. Shaxmat taxtasi va shaxmat sipohlarining joylashuvi

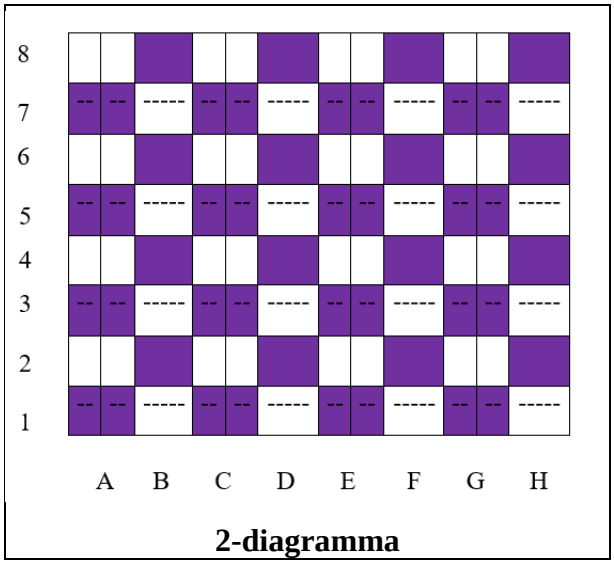
Shaxmat taxtasi jami 64 ta teng katakka bo‘linadi. Har bir tomoni 8 tadan katakdan iborat bo‘lib, ular almashinib och va to‘q ranglarda ranglanadi. Shu tariqa o‘yin davomida kataklarni bir-biridan farqlash osonlashadi.

1-diagramma

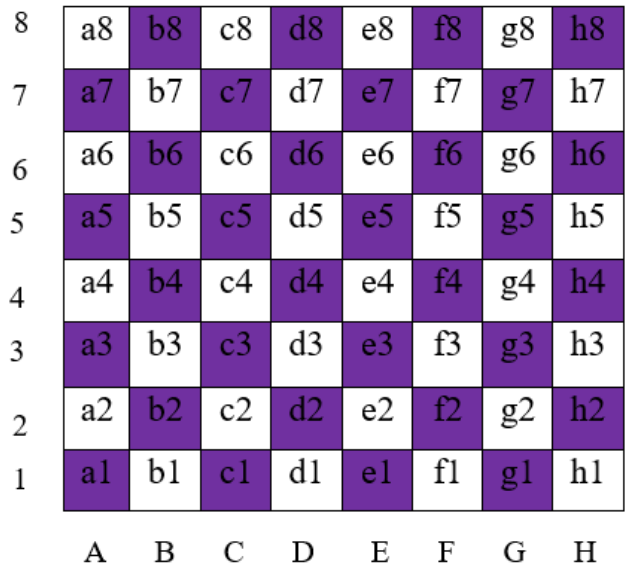
Och rangdagi kataklar oq kataklar, to‘q rangdagilari esa qora kataklar deb ataladi. Taxtani to‘g‘ri joylashtirish uchun uni shunday qo‘yish lozimki, o‘yinchilarning o‘ng burchagida oq katak joylashgan bo‘lsin.(qarang: 1-diagramma).

Shaxmat taxtasining kitob, jurnal yoki gazetalarda chop etilgan tasviri diagramma deb nomlanadi. Ushbu diagrammalarda shaxmat taxtasining vertikal yo‘nalishdagi kataklari 1 dan 8 gacha raqamlar bilan belgilanadi, **gorizontal** yo‘nalishdagi qatorlar esa lotin alifbosining dastlabki harflari — **a (a), b (be), c (se), d (de), e (ye), f (ef), g (je), h (ash)** orqali ifodalanadi. (qarang: 3-diagramma).

2-diagramma

Shaxmat taxtasidagi jami 64 ta katakning har biri o‘ziga xos nomga ega bo‘lib, ular bir harf va bir raqamning kombinatsiyasi orqali aniqlanadi (masalan: e4, b7, g6 kabi). Bu raqam va harf katakning aniqlik bilan joylashuvini bildiradi (qarang: 3- diagramma).

4-diagramma

Demak, shaxmat taxtasida oq ruxlar *a1* va *h1* katakchalarda joylashadi, qora ruxlar esa *a8* hamda *h8* kataklarga joylashtiriladi. Taxtada bir xil rangdagi (oq yoki qora) kataklarni birlashtiruvchi egri chiziqlar **diagonal** deb ataladi (2-diagrammaga qarang). Masalan, *a1–h8* va *c1–h6* diagonallari shular jumlasidandir. Shuningdek, *a4* katagidan ikki xil diagonal o‘tkazish mumkin: *a4–e8* va *d1–a4* yo‘nalishida.

Shaxmat taxtasini shartli ravishda 3 qismga bo‘lish mumkin:

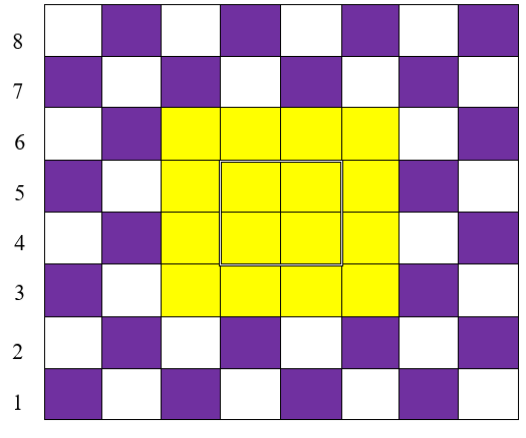
Farzin qanoti (flangi)– A1, A8, C8 va C1 kataklaridan iborat to‘rtburchak qism.

Shoh qanoti (flangi) – F1, F8, H8 va H1 kataklari o‘rtasidagi hudud.

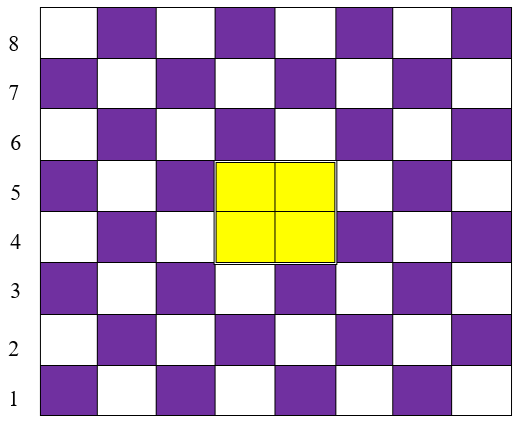
Katta markaz – F4, E4, D4, C4, C5, D5, E5 va F5 kataklarini o‘z ichiga olgan kvadrat maydon (qarang: 5-diagramma).

Kichik markaz – E4, E5, D4 va D5 kataklaridan iborat kichikroq hudud. (6-diagrammaga qarang).

Shu tarzda shaxmat taxtasining muhim qismlari farqlanadi va ularning o‘yin strategiyasidagi ahamiyati belgilab beriladi.

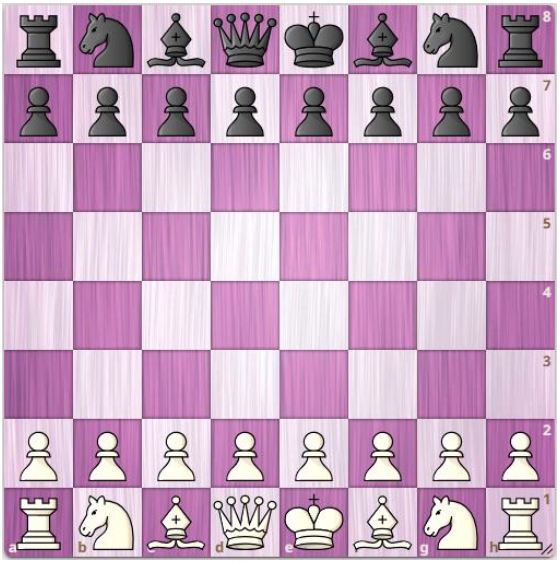
5-diagramma

6-diagramma

Shaxmat taxtasida har doim oq donalar pastki qismda, qora donalar esa yuqorida joylashtiriladi. Har bir o‘yinchining tarkibida 8 ta piyoda va 8 ta sipoh bo‘lib, Shaxmat o‘yinida har bir tomon 16 tadan donaga ega bo‘ladi. Shunday qilib, taxtada jami 32 ta dona joylashadi. Figuralar besh turga

bo‘linadi: har ikki tomonda bittadan shoh va farzin, ikkita ruh, ikkita fil hamda ikkita ot mavjud.

7-diagramma

Shaxmatdagi odatiy joylashuvga ko‘ra, oq figuralar 1- va 2-qatorlarda, qora figuralar esa 7- va 8-qatorlarda tartib bilan joylashtiriladi. Bu tartib shaxmat adabiyotlarida standart joylashuv sifatida qabul qilingan. Shaxmat taxtasining o‘yinchiga qaragan chap burchagi **qora** katak, o‘ng burchagi esa **oq** katak bo‘lishi kerak — bu joylashuv qoidasi muhimdir. (7-diagrammaga qarang).

Shuningdek, oq farzin doimo oq katakka, qora farzin esa qora katakka joylashtiriladi.

Eslatma**:** Farzin o‘zining donasi rangiga mos katakda turadi - bu tartibni unutmaslik kerak.

Shaxmat donalari asosan 2 qismga (guruhga) bo‘linadi:

1) Piyodalar - 8 ta.
2) Sipohlar (figuralar) - 8 ta.

Sipohlarning o‘zi ham 2 qismga (guruhga) bo‘linadi:

1) Yengil sipohlar (otlar va fillar).
2) Og‘ir sipohlar (ruxlar va farzin).

Shaxmatga doir adabiyotlardan foydalanganimizda bir qancha qisqacha belgilarga duch kelamiz. Ulardan ayrimlarini keltirib o‘tamiz:

1. (–) – yurish
2. (:) – urish
3. (+) – shox
4. (++) – 2 yoqlama shox
5. (x) – mot
6. (0-0) – kichik rakirovka
7. (0-0-0) – katta rakirovka
8. (!) – yaxshi yurish
9. (!!) – juda yaxshi yurish
10. (?) – xato yurish
11. (??) – qo‘pol xato
12. (+–) – oqlarda ustunlik
13. (–+) – qoralarda ustunlik

14. (=) – vaziyat teng
15. (*) – yo‘llar o‘zgarishi

T/ r	Donalarning o‘zbekcha nomlanishi	Donalarning ruscha nomlanishi	Qisqacha belgisi	Donalar tasviri
1	Shoh	Karol	Sh	
2	Farzin	Ferz	Fz	
3	Rux	Ladya	R	
4	Fil	Slon	F	
5	Ot	Kon	O	
6	Piyoda	Peshka	–	

Shaxmatdagi figuralar kuch darajasiga ko‘ra ikki guruhga bo‘linadi. Asosiy figuralar quyidagilar: shoh, farzin, rux, fil, ot. Ulardan farzin va rux og‘ir figuralar hisoblanadi, fil va ot esa yengil figuralar turkumiga kiradi.

Shaxmat o‘yini musobaqa shaklida o‘tkazilganda uch asosiy vaqt formatida amalga oshiriladi: standart (klassik), rapid (tezkor) va blits (juda tezkor) o‘yinlar.

Donalarning nisbiy kuchi

Shaxmat taxtasidagi o‘yin jarayoni raqiblarning bir-biriga hujum qilishi va o‘z navbatida hujumlardan himoyalanishi bilan kechadi. Bu jarayonda ko‘pincha donalar o‘zaro almashtiriladi. Ustunlikka erishgan tomon g‘alabaga yaqinlashadi. Shu sababli donalarni almashtirishdan avval ularning kuch jihatidan bir-biriga nisbatan qiymatini bilish muhimdir. Aks holda, foyda keltirishi kutilgan yurish aksincha zararli bo‘lib chiqishi mumkin.

Ma’lumki, shaxmatdagi figuralar qanchalik ko‘p harakat imkoniyatiga ega bo‘lsa, ularning kuchi ham shunchalik ortadi. Biroq donalarning o‘zaro

qiymati har doim ham bir xil bo‘lavermaydi. Shaxmat o‘yinida ularning nisbiy kuchini belgilash uchun maxsus qiymat birliklari qabul qilingan:

Shaxmatda figuralarning nisbiy qiymati quyidagicha belgilanadi: farzin – 9 ball, ruh – 5 ball, fil va ot – 3 balldan, piyoda esa – 1 ball.

Ana shu qiymatlar asosida shaxmatchi donalarni qaysi vaziyatda almashtirish foydali yoki zararli ekanini aniqlay oladi. Agar taxtadagi figuralar qiymati bir tomon foydasiga ko‘proq bo‘lsa, u holda bu moddiy ustunlik hisoblanadi. Odatda bunday ustunlik g‘alabaga erishish uchun katta imkon yaratadi.

Ustunlikning ikki asosiy turi mavjud:

1. Moddiy ustunlik – donalar soni va qiymati bo‘yicha afzallik.

2. Vaziyat ustunligi – figuralarning joylashuvi va faoliyati bo‘yicha ustunlik.

Nazorat savollari:

1. Shaxmat taxtasi nechta katakdan iborat va ularning ranglari qanday joylashadi?

2. Diagrammada shaxmat taxtasining vertikal va gorizontal kataklari qanday belgilanadi?

3. Farzin qanoti, shoh qanoti va katta markaz tushunchalari nimani anglatadi?

4. Oq va qora farzinlarning joylashish qoidasi qanday?

5. Shaxmat donalari nechta guruhga bo‘linadi va ular qaysilar?

6. Yengil sipohlar va og‘ir sipohlar qaysi donalardan iborat?

7. Shaxmat o‘yinidagi uch asosiy vaqt formati qanday nomlanadi?

8. Donalarning qiymat birligi qanday belgilanadi va qaysi dona eng kuchli hisoblanadi?

Mavzuga oid test savollari:

1. Shaxmat taxtasidagi jami kataklar soni nechta?
A) 36
B) 64
C) 72
D) 81

2. Shaxmat taxtasining vertikal qatorlari qanday belgilanadi?
A) 1 dan 8 gacha sonlar
B) A dan H gacha harflar
C) 1 dan 8 gacha sonlar bilan belgilanadi
D) A dan Z gacha harflar

3. Farzin qanoti qaysi kataklardan iborat?
A) F1–F8–H8–H1
B) A1–A8–C8–C1
C) E4–E5–D4–D5
D) B1–B8–D8–D1

4. Oq farzin qaysi rangdagi katakka joylashtiriladi?
A) Qora
B) Markaziy
C) Farq qilmaydi
D) Oq

5. Shaxmat donalari nechta guruhga bo‘linadi?
A) 1
B) 2
C) 3
D) 4

6. Yengil sipohlar qaysilar?
A) Ot va fil
B) Farzin va rux
C) Shoh va farzin
D) Rux va ot

7. Shaxmatdagi eng kuchli dona qaysi?
A) Shoh
B) Farzin
C) Rux
D) Fil

8. Farzinning qiymati necha ball?
A) 5
B) 3
C) 9
D) 1

9. Shaxmat o‘yinida "kichik rakirovka" qanday belgilanadi?
A) 0-0
B) 0-0-0
C) +
D) x

10. Donalar qiymati bo‘yicha qaysi ikki dona teng kuchga ega?
A) Rux va ot
B) Fil va ot
C) Farzin va fil
D) Shoh va piyoda

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. Norboyev.N., Ximaydinov A. Shaxmat nazariyasi va amaliyoti. Darslik. Termiz davlat universiteti: 2022 y. – 445 bet
2. Mamajonov D.A. Shaxmat nazariyasi va metodikasi: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent, 2023. – 188 b.
3. Mirbabayev M.I. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: o‘quv qo‘llanma. — Toshkent, 2022. — 105 b.

4. Turdaliyev X. va boshq. FIDE shaxmat qoidalari: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Tafakkur avlodi, 2021. – 48 b.
5. Xoliqov U.Q. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: darslik. – Guliston, 2024. – 300 b.
6. Xoliqov U.Q, Qazaqbaev A.M, Qaypov N.A. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: o‘quv-metodik qo‘llanma. Nukusıo 2025. –192 b.

3.2. O‘yin qoidalari va o‘yinchining odob qoidalari

O‘yin qoidalari

Shaxmat - bu oq va qora donalar o‘rtasidagi taktik va strategik kurashga asoslangan intellektual o‘yin. O‘yin ikki kishi o‘rtasida bo‘lib o‘tadi: biri oq donalarni, ikkinchisi qora donalarni boshqaradi. Har bir tomon o‘yinni 16 ta dona bilan boshlaydi, ya’ni boshlang‘ich kuchlar teng.

Shaxmat o‘yinida navbatma-navbat yurish amalga oshiriladi. O‘yinga birinchi bo‘lib oq tomondagi o‘yinchi kirishadi, undan so‘ng qora tomon o‘z yurishini qiladi. Har bir yurishda faqat bitta dona harakatlantiriladi, biroq rokirovka qoidasi bundan mustasno bo‘lib, u ikki dona - shoh va ruh - ishtirokida bir vaqtda amalga oshiriladi.

O‘yinda yurish navbatini o‘tkazib yuborish yoki amalga oshirilgan yurishni orqaga qaytarish qat’iyan taqiqlanadi - bu shaxmatning asosiy qoidalariga zid hisoblanadi.

Shaxmat donalari bir-biridan tashqi ko‘rinishi, yurish qoidalari va o‘yindagi kuchi bilan farqlanadi. Eng muhim dona - bu **shoh**, chunki uning yo‘qotilishi o‘yin yakunini bildiradi. Agar shoh tahdid ostida bo‘lib, uni himoya qilishning hech qanday iloji bo‘lmasa (ya’ni “mot” holati yuz bersa), u holda shu tomon yutqazgan hisoblanadi. Shuning uchun shohni doim ehtiyot qilish, himoya qilish muhim hisoblanadi.

Ba’zida o‘yin davomida bir tomon o‘zining yutqazishini oldindan anglab, raqibga taslim bo‘lishi mumkin. Shuningdek, agar o‘yin holati ikkala tomon uchun ham teng imkoniyatli bo‘lsa, o‘yinchilar o‘zaro kelishuv asosida durang e’lon qilishlari ham mumkin.

Rasmiy musobaqalarda g‘alaba qozongan o‘yinchiga 1 ball, mag‘lub bo‘lganga 0 ball beriladi. Agar o‘yin durang bilan tugasa, har ikkala o‘yinchi 0,5 balldan oladi.

Shaxmat o‘yinida o‘ylash uchun ajratilgan vaqt “nazorat vaqti” deb ataladi. Musobaqalarda o‘yinchilar vaqtdan unumli foydalanishi uchun maxsus soatlar qo‘llaniladi. Har ikkala tomon uchun vaqt teng taqsimlanadi, lekin nazorat vaqti turli musobaqa qoidalariga qarab farq qilishi mumkin.

Agar o‘yin uchun ajratilgan vaqt ichida o‘yinchilardan biri o‘z vaqtini to‘liq sarflab qo‘ysa, u holda u tomon o‘yinda mag‘lub bo‘lgan hisoblanadi. Vaqtni to‘g‘ri taqsimlay olish — shaxmatdagi muhim elementlardan biridir.

Rasmiy musobaqalarda, shuningdek, ayrim oddiy o‘yinlarda ham yurishlar maxsus varaqda yozib boriladi. Biroq vaqt juda tig‘izlashgan vaziyatlarda — ya’ni “tseytnot” holatida — yurishlarni yozib borish vaqtincha to‘xtatilishi mumkin.

Shaxmat o‘yini davomida raqibning diqqatini chalg‘itish, gapirish, stolni taqillatish yoki boshqa yo‘llar bilan uni bezovta qilish qattiq man etiladi. Bu harakatlar o‘yin intizomiga zid bo‘lib, o‘yinchining axloqiy fazilatlarini ko‘rsatadi.

Shaxmat insonda sabr, matonat, tartib-intizom va kuchli iroda kabi fazilatlarni shakllantiradi. Shuningdek, yuqorida keltirilgan asosiy qoidalardan tashqari, rasmiy turnir va musobaqalarda ishtirok etuvchi shaxmatchilar yana qo‘shimcha tartib-qoidalar va talablarni ham bajarishlari majburiy hisoblanadi. Bularning barchasi shaxmat madaniyatini va sport etikasini saqlab qolish maqsadida joriy qilingan:

1. Agar o‘yinchi o‘z figuralaridan birini qo‘li bilan ushlasa, u holda majburan shu figura bilan yurishi kerak bo‘ladi. Bu qoida “ushlaganni yurish” deb ataladi.

2. Agar o‘yinchi raqibning donasiga qo‘l tekkizsa, uni majburan urib olishga to‘g‘ri keladi.

3. Donani bir katakdan ikkinchisiga qo‘yib, qo‘lni undan olib bo‘lgandan keyingina yurish yakunlangan hisoblanadi.

4. Donalarni tartibga keltirish zarur bo‘lsa, avval “to‘g‘rilayapman” deb ogohlantirish shart.

5. Qaysi qo‘l bilan yurilgan bo‘lsa, soat ham aynan shu qo‘l bilan bosilishi kerak. Shaxmatni ikki qo‘lda o‘ynash taqiqlanadi.

6. Raqib shohiga hujum qilinganda “shoh” deb aytish shart emas, har bir o‘yinchi bu holatni o‘zi ko‘rishi kerak.

Shaxmatni o‘rganayotganlar uchun musobaqalarda o‘ynagan partiyalarini yozib borish odatini shakllantirish juda foydalidir. Bunday yozuvlar o‘yinchi tomonidan yo‘l qo‘yilgan xato va kamchiliklarni aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Keyinchalik murabbiy ushbu o‘yinlarni tahlil qilib, har bir holatni tushuntirib beradi.

Natijada, o‘rganuvchilar o‘z o‘yinlariga tanqidiy yondashishni o‘rganadilar, o‘z xatolarini anglaydilar va kelajakda ularni takrorlamaslik uchun zarur tuzatishlar kiritadilar. Bu uslubiy yondashuv shaxmatdagi bilim va mahoratni chuqurlashtirishda samarali vosita hisoblanadi.

O‘yinchining odob qoidalari

Ba’zan o‘yin davomida raqiblar ma’lum bir qoida bo‘yicha kelishmovchilikka duch keladilar. Bunday holatlar odatda shaxmat qoidalarini yetarli darajada bilmaslik oqibatida yuzaga chiqadi. Agar o‘yin rasmiy musobaqa doirasida bo‘lib o‘tayotgan bo‘lsa, bunday nizolar hakamlar ishtirokida hal qilinadi. Biroq havaskorlar o‘rtasidagi o‘yinlarda

shubha yoki tortishuvlar yuzaga kelsa, tajribali shaxmatchilar fikriga murojaat etish maqsadga muvofiqdir. Shuning uchun shaxmat partiyalari chog‘ida bunday kelishmovchiliklarga yo‘l qo‘ymaslik uchun o‘yinning asosiy qoidalarini yaxshi o‘rganib olish lozim.

Ushlaganni yurish qoidasi**.** Shaxmat o‘yini davomida agar o‘yinchilardan biri o‘z donasini qo‘li bilan ushlasa, u holda aynan shu dona bilan yurish qilishi shart bo‘ladi. Agar u raqibning donasini ushlagan bo‘lsa, uni urib olishga majbur bo‘ladi. Biroq ushlagan dona bilan yurib bo‘lmasligi yoki urish mumkin emasligi aniqlansa, boshqa yurishga ruxsat etiladi.

Agar o‘yinchi rokirovka qilmoqchi bo‘lib, biroq bu yurish qoidaga zid bo‘lsa, u holda rokirovka bekor qilinadi va shoh bilan boshqa yurish qilinadi. Donalarni to‘g‘rilamoqchi bo‘lgan har qanday o‘yinchi avval “to‘g‘rilayman” yoki “tuzataman” deb raqibini ogohlantirishi lozim. Aks holda, to‘g‘rilamoqchi bo‘lgan donani yurishga, yoki raqib donasini ushlagan bo‘lsa, uni urishga majbur bo‘ladi.

Qo‘lni oldingmi - yurish bajarildi qoidasi. Shaxmat o‘yinida yurish faqat shunda yakunlangan hisoblanadi - agar o‘yinchi donani bir katakdan boshqasiga surib, undan qo‘lini olgan bo‘lsa. Agar dona surilgan bo‘lsa-yu, hali qo‘l olinmagan bo‘lsa, o‘yinchi bu yurishni o‘zgartirib, donani boshqa katakka qo‘yishi mumkin. Ammo dona qo‘yilgan joydan qo‘l olinib bo‘lingach, yurishni o‘zgartirishga ruxsat berilmaydi.

Soat ishlatish va vaqt nazorati. O‘yinda vaqt nazorati ham alohida e’tibor talab etadi. Har bir yurish faqat figuraning katakka qo‘yilishi va klavishni bosib tugatilishi bilan hisobga olinadi. FIDE qoidalariga binoan, yurish qilgan qo‘l bilan klavishni bosish shart, qo‘lni soat ustida ushlab turish yoki ortiqcha bosish qat’iyan taqiqlanadi. Bunday muomala o‘yin tezligini tartibga soladi va nohaq ustunliklarning oldini oladi. Xuddi shunday, klavishni hujumkash tarzda bosish, bo‘m-bo‘sh stolni surish yoki klavishni ag‘darish — bular ham qoidabuzarlikdir va jazoga sabab bo‘ladi. Shuningdek, faqatgina hozirgi yurishni bajarayotgan o‘yinchi (ya’ni klavishi faol bo‘lgan tomon) figuralarni sozlash huquqiga ega. Agar o‘yin chiqqanidan keyin figuralarni to‘g‘rilash kerak bo‘lsa, uni soat xohlagan taraf emas, balki aynan yurayotgan o‘yinchi amalga oshirishi lozim.

Mazkur qoida faqat rasmiy musobaqalarda emas, balki oddiy mashg‘ulot partiyalarida ham qat’iy ravishda bajarilishi zarur.

Shaxmat - jentlmenlar o‘yini**.** Shaxmat o‘yini odob va hurmat asosida qurilgan bo‘lib, partiya boshlanishida raqiblar bir-biriga qo‘l berib, do‘stona munosabatni namoyon etishadi. O‘yin qanday natija bilan yakunlanmasin, yakunda yana qo‘l berish bu sport turining odob-axloq tamoyillaridan

biridir. Shaxmat o‘ynash jarayonida tinchlikni saqlash, keraksiz gap-so‘zlardan saqlanish va raqibga nisbatan hurmat bilan munosabatda bo‘lish muhim sanaladi.

Afsuski, ayrim o‘yinchilarda raqibga behuda tikilib turish, uning e’tiborini chalg‘itishga urinish kabi noto‘g‘ri odatlar uchrab turadi. Bunday xatti-harakatlardan voz kechish zarur. Partiya tugaganidan so‘ng esa yutqazgan o‘yinchi birinchi bo‘lib qo‘l uzatib, raqibini g‘alaba bilan tabriklashi – shaxmatchilik madaniyatining muhim belgilaridan biridir. Haqiqiy shaxmatchi har doim yuksak axloqiy fazilatlar, odob va hurmat bilan boshqalardan ajralib turishi kerak.

Nazorat savollari:

1. Shaxmat o‘yinida birinchi yurishni qaysi tomon amalga oshiradi?
2. Rokirowka qoidasi nechta dona ishtirokida bajariladi va ular qaysilar?
3. “Ushlaganni yurish” qoidasi nima?
4. Shaxmat o‘yinida “qo‘lni oldingmi – yurish bajarildi” qoidasi nimani anglatadi?
5. Vaqt nazorati nima va u qanday amalga oshiriladi?
6. Rasmiy musobaqada g‘alaba, mag‘lubiyat va durang uchun qancha ball beriladi?
7. Shaxmat o‘yinida raqibning diqqatini chalg‘itish yoki bezovta qilish qaysi qoidalarga zid?
8. Partiya tugagach, raqib bilan qo‘l berishning ma’nosi nima?

Mavzuga oid test savollari:

1. Shaxmat o‘yinida birinchi yurishni kim qiladi?
A) qora tomon
B) oq tomon
C) kim xohlaydi
D) lotin orqali aniqlanadi

2. Rokirovka qoidasi nechta dona bilan amalga oshiriladi?
A) 2
B) 1
C) 3
D) 4

3. “Ushlaganni yurish” qoidasi bo‘yicha o‘yinchi o‘z donasini ushlasa nima qilishga majbur?
A) uni qo‘yib yuborish
B) aynan o‘sha dona bilan yurish
C) boshqa donani yurish
D) yurmaslik

4. Yurish qachon yakunlangan hisoblanadi?
A) donani surib qo‘yganida
B) raqibga qaraganida

C) donadan qo‘lini olganida
D) soat tugaganida

5. Vaqt nazorati nima?
A) o‘yinda vaqtni nazorat qilish jarayoni
B)o‘yinni tezroq tugatish usuli
C) raqibning vaqtini o‘g‘irlash
D) vaqtni to‘xtatish

6. Rasmiy musobaqada durang uchun nechta ball beriladi?
A) 0
B) 1
C) 0,5
D) 2

7. Shaxmat o‘yinida raqibni gap bilan chalg‘itish mumkinmi?
A) ha
B) yo‘q
C) agar ruxsat bersa mumkin
D) faqat soat ishlamay qolganda

8. O‘yinchi rokirovka qilmoqchi bo‘lib, lekin bu qoidaga zid bo‘lsa, nima qilinadi?
A) rokirovka baribir bajariladi
B)) hakamlarga murojaat qilinadi
C) qayta uriniladi
D rokirovka bekor qilinadi

9. Shaxmat o‘yinida faqat yurayotgan o‘yinchi figuralarni sozlashi mumkinligi qaysi qoida bilan belgilanadi?
A) vaqt nazorati
B) ushlaganni yurish
C) o‘yin intizomi
D) o‘yin tugash qoidasi

10. Partiya tugagach, raqib bilan qo‘l berish nimani bildiradi?
A) taslim bo‘lish
B) hurmat va odob
C) yangi partiya boshlash
D) ball olish

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. Norboyev.N., Ximaydinov A. Shaxmat nazariyasi va amaliyoti. Darslik. Termiz davlat universiteti: 2022 y. – 445 bet
2. Mamajonov D.A. Shaxmat nazariyasi va metodikasi: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent, 2023. – 188 b.
3. Mirbabayev M.I. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: o‘quv qo‘llanma. — Toshkent, 2022. — 105 b.
4. Turdaliyev X. va boshq. FIDE shaxmat qoidalari: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Tafakkur avlodi, 2021. – 48 b.
5. Xoliqov U.Q. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: darslik. – Guliston, 2024. – 300 b.

6. Xoliqov U.Q, Qazaqbaev A.M, Qaypov N.A. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: o‘quv-metodik qo‘llanma. Nukusıo 2025. –192 b.

3.3. Shoh

Shaxmatda biror figuraning (masalan, sipoh yoki piyodaning) bitta katakdan boshqa bir katakka surilishi “yurish” deb ataladi. O‘yinda yurishni har doim oq figuralar boshlaydi. Oqlar yurishini amalga oshirgach, navbat qoralar yurishiga beriladi. Shundan so‘ng navbat yana oqlarga, keyin esa qaytadan qoralarga o‘tadi. Bu tartib butun partiya davomida navbatma-navbat davom etadi.

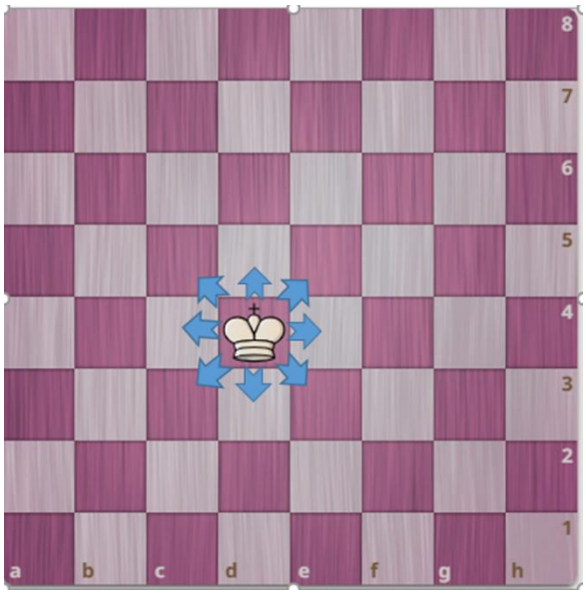
Shaxmat taxtasida yuzaga kelgan holat yoki o‘yin vaziyati yozib olinayotganda, har bir figuraning qisqartirilgan belgisiga u turgan katak nomi qo‘shib yoziladi. Bu yozuvda avvalo oq figuralarning joylashuvi, so‘ngra qora figuralarning holati ko‘rsatiladi. Masalan, 3-diagrammada berilgan boshlang‘ich holat quyidagicha yoziladi:

Oqlar: Kp-e1, Fd1, La1, Lh1, Sc1, Sf1, Kb1, Kg1, piyodalar – a2, b2, c2, d2, e2, f2, g2, h2 (jami 16 dona).

Qoralar**:** Kp-e8, Fd8, La8, Lh8, Sc8, Sf8, Kb8, Kg8, piyodalar – a7, b7, c7, d7, e7, f7, g7, h7 (jami 16 dona).

Shaxmat musobaqalarida qaysi o‘yinchi oq, qaysisi qora figuralarda o‘ynashi odatda qur’a tashlash orqali aniqlanadi. Turnir davomida ishtirokchilar navbatma-navbat – bir partiyada oq, keyingi partiyada esa qora figuralar bilan o‘ynab boradilar.

Endi biz shaxmat donalarining yurish qoidalarini ko‘rib chiqamiz. Shaxmat taxtasida har bir dona o‘ziga xos harakatlanish qoidasi va kuchga ega.

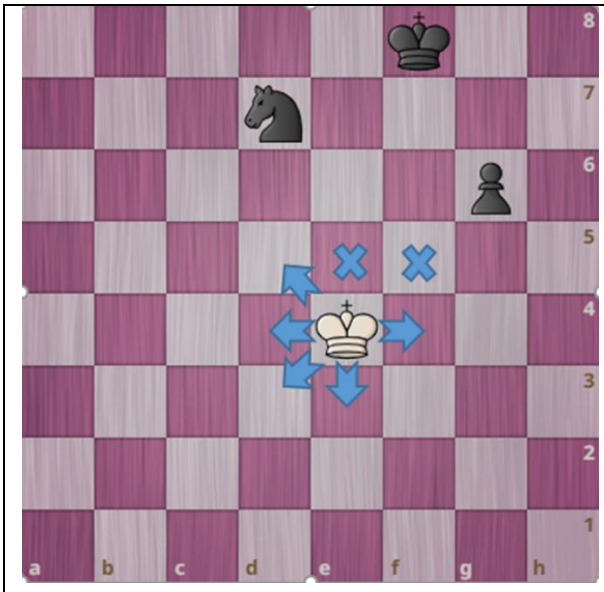
8-diagramma

Shoh - eng muhim va bebaho figura hisoblanadi. Yozuvlarda u qisqacha “Sh” harfi bilan belgilanadi.

Tasavvur qilaylik, shoh taxtaning markaziy qismi - d4 katagida joylashgan bo‘lsin (8-diagramma). Bunday holat yozuvda Shd4 tarzida ifodalanadi. Shoh faqatgina o‘z atrofidagi bitta katakka harakatlana oladi. Endi esa, ushbu pozitsiyadan shohning harakat doirasini tahlil qilamiz.

Masalan d4 xonasida turgan oq shoh c3, c4, c5, d5, e5, e4, e3, d3 xonalaridan biriga yurishi mumkin, yoki o‘sha xonada raqib sipohlari turgan bo‘lsa uni urib olishi mumkin.

Shoh raqibning himoyasiz qolgan donasini olib tashlashi mumkin. Bunday holatda olingan dona shaxmat o‘yinida boshqa ishtirok eta olmaydi.

9-diagramma

“Kisht” deb ataladigan vaziyat — bu raqib donasining to‘g‘ridan-to‘g‘ri shohga hujum qilgan holatidir. Shaxmatda ikki shoh hech qachon yonma-yon, ya’ni bir-biriga yaqin kataklarda tura olmaydi.

Agar shohga kish berilgan bo‘lsa va shu holatda u hech qanday ruxsat etilgan yurish bilan o‘zini himoya qila olmasa, bunday vaziyat “mot” deb ataladi. Mot shoh uchun barcha yurish imkoniyatlari tugaganini bildiradi va bu o‘yin tugaganini anglatadi. E’tiborga molik jihat shuki, shohni urib olish, ya’ni o‘yindan chiqarib tashlash qoidalarda taqiqlanadi — shoh faqat mot holatiga tushiriladi.

Agar shoh shaxmat taxtasining burchagida joylashsa, uning yurish imkoniyatlari ancha cheklanadi. Masalan, 9-diagrammada oq shoh atigi 5 ta katakka yurishi mumkin. Biroq u e5 katakka o‘ta olmaydi, chunki u yer qora

ot nazorati ostida, f5 katak esa qora piyada hujumida. Qora shoh esa f8 katakda turgani sababli e8, e7, f7, g7 va g8 kataklariga yurish huquqiga ega.

Nazorat savollari:

1. Shaxmat o‘yinida yurishni kim boshlaydi?
2. Shoh qaysi belgilar bilan yozuvlarda ifodalanadi?
3. Shoh bir yurishda nechta katakka harakatlana oladi?
4. “Kisht” tushunchasi nimani bildiradi?
5. “Mot” vaziyati qanday holatda yuzaga keladi?
6. Shaxmatda shohni urib olish mumkinmi? Nega?
7. Shoh yonma-yon joylashgan holatga ruxsat beriladimi?
8. Shoh burchakda joylashganda uning harakat doirasi qanday o‘zgaradi?

Mavzuga oid test savollari.

1. Shaxmat o‘yinida yurishni kim boshlaydi?
A) Qora figuralar
B) Oq figuralar
C) Kim tezroq tayyor bo‘lsa
D) Qur’a tashlash orqali

2. Shoh yozuvlarda qanday belgilanadi?
A) Sh
B) K
C) F
D) L

3. Shoh bir yurishda nechta katakka harakatlana oladi?
A) 1 katak
B) 2 katak
C) 3 katak
D) Cheksiz

4. “Kisht” nima?
A) O‘yin tugashi
B) Shohga to‘g‘ridan-to‘g‘ri hujum
C) Shohning yonma-yon joylashishi
D) Raqib figuralarini almashtirish

5. Shoh yonma-yon joylashishi mumkinmi?
A) Ha
B) Faqat o‘yinning boshida
C) Yo‘q
D) Faqat turnirda

6. “Mot” holati qachon yuz beradi?
A) Shoh himoyasiz qolsa
B) Shoh yurish imkoniyatisiz qolsa va hujum ostida bo‘lsa
C) Shoh qochsa
D) Shoh raqibni urib olsa

7. Shohni o‘yindan chiqarib yuborish mumkinmi?

A) Ha
B) Yo‘q, faqat mot qilinadi
C) Faqat piyoda bo‘lsa
D) Qoidaga bog‘liq

8. Shoh burchakda joylashganda uning yurish imkoniyati qanday bo‘ladi?
A) Cheklanadi
B) Ko‘payadi
C) O‘zgarmaydi
D) Cheksiz bo‘ladi

9. Shoh hujum ostidagi katakka yurishi mumkinmi?
A) Ha
B) Yo‘q
C) Faqat raqib piyoda bo‘lsa
D) Faqat o‘yinning oxirida

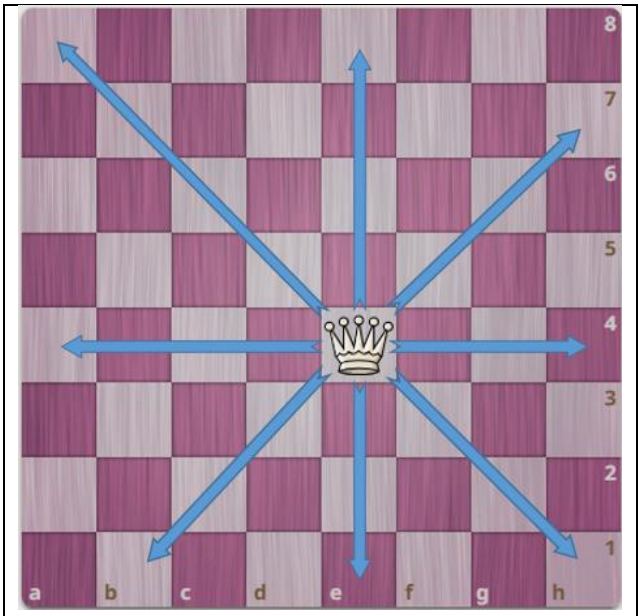
10. Shaxmat musobaqalarida oq va qora figuralar kimga qanday taqsimlanadi?
A) Qur’a tashlash orqali
B) Har doim bir xil o‘yinchi oq bo‘ladi
C) O‘yinchi tanlaydi
D) Arbitr tanlaydi

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. Norboyev.N., Ximaydinov A. Shaxmat nazariyasi va amaliyoti. Darslik. Termiz davlat universiteti: 2022 y. – 445 bet
2. Mamajonov D.A. Shaxmat nazariyasi va metodikasi: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent, 2023. – 188 b.
3. Mirbabayev M.I. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: o‘quv qo‘llanma. — Toshkent, 2022. — 105 b.
4. Turdaliyev X. va boshq. FIDE shaxmat qoidalari: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Tafakkur avlodi, 2021. – 48 b.
5. Xoliqov U.Q. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: darslik. – Guliston, 2024. – 300 b.
6. Xoliqov U.Q, Qazaqbaev A.M, Qaypov N.A. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: o‘quv-metodik qo‘llanma. Nukusю 2025. –192 b.

3.4. Farzin

Farzinning yurish va hujum qilish qoidalari shohnikiga o‘xshab ketadi, biroq u ancha kuchli va erkinroq harakatlana oladi. Shoh faqatgina o‘z atrofiga yaqin bo‘lgan, ya’ni yonma-yon joylashgan 8 ta katakka yurishi mumkin bo‘lsa, farzin esa ham to‘g‘ri (gorizontal va vertikal), ham qiyshiq (diagonal) yo‘nalishlarda istalgancha uzoq masofaga yurishi mumkin - to to‘siq chiqmaguncha yoki raqib donasini urib to‘xtaguncha.

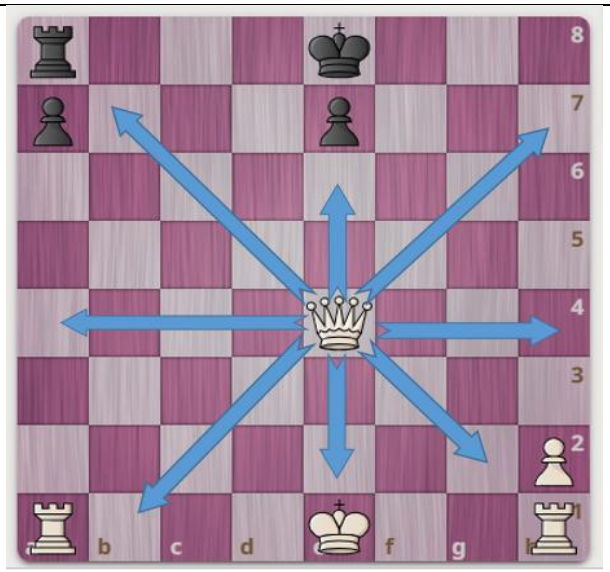

10-diagramma

Agar farzinni shoh turgan katakka (masalan, d4) qo‘yilsa, farzin bir vaqtning o‘zida 27 tagacha katakka yurish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Bu esa shohning 8 ta yurish imkoniyatiga nisbatan ancha ko‘p va qudratli ekanini ko‘rsatadi. Farzin uzoqda turgan raqib donalarini ham bemalol yurib olib qo‘ya oladi. (10-diagrammaga qarang).

Demak, farzin — bu shaxmat taxtasidagi eng kuchli va ko‘p funksiyali dona bo‘lib, u harakat tezligi va hujum doirasi jihatidan shohdan ancha ustundir. Shu sababli u o‘yinda muhim strategik rol o‘ynaydi.

Shaxmat partiyalarini yozishda farzin maxsus qisqartma bilan ifodalanadi. U odatda “Fz” harflari bilan belgilanadi, bu esa “farzin” so‘zining bosh harflaridir. Bu yozuv shakli shaxmatdagi har bir dona uchun qabul qilingan xalqaro yoki mahalliy notatsiya tizimining bir qismidir.

11-diagramma

Farzin harakati yoki joylashuvi haqida yozganda, ushbu qisqartma belgidan keyin uning turgan katagi (masalan, Fze4) ko‘rsatiladi. Bu orqali o‘yin davomida qaysi dona qanday harakat qilgani aniq tarzda qayd etiladi va partiyani yozib borish yoki keyin tahlil qilish osonlashadi.

Shuningdek, bu usul o‘yinni hujjatlashtirishda va o‘quvchilarga shaxmatni o‘rgatishda muhim ahamiyatga ega. (11-diagrammaga qarang).

Nazorat savollari:

1. Farzinning yurish qoidalari shohnikidan nimasi bilan farq qiladi?
2. Farzin qaysi yo‘nalishlarda yurishi mumkin?
3. Farzin maksimal qancha katakka yurish imkoniyatiga ega?
4. Shohning maksimal yurish imkoniyatlari nechta?
5. Farzin qanday holatda yurishni to‘xtatadi?
6. Farzinning shaxmatdagi belgilanishi qanday?
7. Shaxmat partiyasini yozishda farzinning turgan katagi qanday ko‘rsatiladi?
8. Farzinning o‘yin strategiyasidagi roli qanday?

Mavzuga oid test savollari:

1. Farzin qanday yo‘nalishlarda yuradi?
A) Faqat to‘g‘ri
B) Faqat qiyshiq
C) To‘g‘ri va qiyshiq
D) Faqat yonma-yon

2. Shoh maksimal nechta katakka yurishi mumkin?
A) 4
B) 8
C) 12
D) 27

3. Farzin maksimal nechta katakka yurish imkoniyatiga ega bo‘lishi mumkin?
A) 8
B) 16
C) 27
D) 32

4. Farzin yurishini qachon to‘xtatadi?
A) Vaqt tugaganda
B) To‘siq chiqmaguncha yoki raqib donasini urib to‘xtaganda
C) Shoh yurishi tugaganda
D) Raqib piyodasi oldida turganda

5. Farzinning shaxmatdagi belgisi qanday?
A) Sh
B) Fz
C) F
D) Fr

6. Farzinning shohga nisbatan ustunligi nimada?
A) Rangi boshqacha
B) Ko‘proq yurish imkoniyatiga ega
C) Qiyshiq yurmaydi
D) Kamroq hujum qiladi

7. Farzin partiya yozuvida qanday qayd qilinadi?
A) Harfi va rangi bilan
B) Fz va katak nomi bilan
C) Raqami bilan
D) Faqat katak nomi bilan

8. Farzin qanday masofada raqib donasini ola oladi?
A) Faqat yonida bo‘lsa
B) Faqat bir qadam uzoqda bo‘lsa
C) Istalgan masofada yo‘l ochiq bo‘lsa
D) Faqat diagonalda bo‘lsa

9. Farzin shaxmatdagi eng kuchli dona sanalishining sababi nima?
A) Eng qimmat
B) Harakat erkinligi va hujum doirasi katta
C) Eng og‘ir
D) Faqat birinchi yuradi

10. Farzin yurishida cheklov bo‘lishi mumkinmi?
A) Ha, agar yo‘lida to‘siq bo‘lsa
B) Yo‘q, istalgan joyga yuradi
C) Faqat birinchi yurishda bo‘ladi
D) Faqat raqib piyodasi yonida bo‘lsa

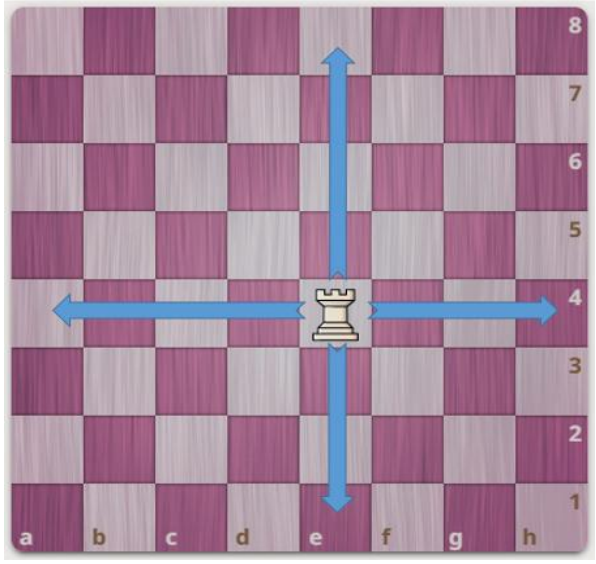
Tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. Norboyev.N., Ximaydinov A. Shaxmat nazariyasi va amaliyoti. Darslik. Termiz davlat universiteti: 2022 y. – 445 bet
2. Mamajonov D.A. Shaxmat nazariyasi va metodikasi: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent, 2023. – 188 b.
3. Mirbabayev M.I. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: o‘quv qo‘llanma. — Toshkent, 2022. — 105 b.
4. Turdaliyev X. va boshq. FIDE shaxmat qoidalari: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Tafakkur avlodi, 2021. – 48 b.
5. Xoliqov U.Q. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: darslik. – Guliston, 2024. – 300 b.
6. Xoliqov U.Q, Qazaqbaev A.M, Qaypov N.A. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: o‘quv-metodik qo‘llanma. Nukusю 2025. –192 b.

3.5. Ruh

Shaxmat o‘yinida ruh eng muhim figuralardan biri hisoblanadi. U faqatgina to‘g‘ri yo‘nalishlar bo‘ylab, ya’ni vertikal (ustunlar) va gorizontal (qatorlar) bo‘ylab harakatlana oladi. Ruh o‘zining soddaligi va kuchi bilan o‘yinning ham boshlanishida, ham o‘rtasida, ayniqsa yakuniy bosqichlarida (endshpil) katta rol o‘ynaydi.

Shaxmat yozuvida ruh “R” harfi bilan belgilanadi. Ruh bo‘sh taxtaning istalgan nuqtasida joylashgan taqdirda ham jami 14 ta katakka yurish imkoniyatiga ega bo‘ladi: u tepaga, pastga, chapga va o‘ngga to‘siqsiz ravishda harakatlanadi. Ya’ni, agar u yo‘lida hech qanday sipoh bo‘lmasa, ruh har bir yo‘nalishda 7 ta katakni bosib o‘tishi mumkin. (12-diagrammaga qarang).

12-diagramma

Ruhning imkoniyatlari keng bo‘lsa-da, u qiya yo‘nalishlarda harakatlana olmaydi, bu esa uni farzindan kuch jihatidan bir oz pastroq o‘ringa qo‘yadi. Farzin esa to‘g‘ri va qiya yo‘nalishlarning barchasida bemalol yurishi mumkin. Shu sababli ruh farzinga qaraganda deyarli ikki baravar zaif hisoblanadi.

Ammo bu - ruhning foydasiz yoki ikkinchi darajali figura ekanini anglatmaydi. Aksincha, ikki ruh birgalikda harakat qilsa, ular o‘zaro kuchli taktika va strategiya orqali hatto bitta farzindan ham samaraliroq natija bera oladi. Ayniqsa, ular birgalikda himoya va hujumni uyg‘unlashtira olganda, raqibga jiddiy bosim o‘tkazishlari mumkin.

Shunday qilib, ruh o‘yin davomida to‘g‘ri yo‘nalishdagi kuchli zarba beruvchi va katta masofani bosib o‘tuvchi asosiy figuralardan biri bo‘lib qolaveradi.

Nazorat savollari:

1. Ruh shaxmat taxtasida qaysi yo‘nalishlarda harakatlana oladi?
2. Ruhning shaxmatdagi belgisi qanday?
3. Ruh bir yo‘nalishda eng ko‘pi bilan nechta katakka yurishi mumkin?
4. Ruhning umumiy yurish imkoniyatlari soni nechta?

5. Ruh va farzin kuchini taqqoslang.
6. Nega ruh farzinga qaraganda kuch jihatidan pastroq hisoblanadi?
7. Ikki ruh birgalikda qanday strategik ustunlikka ega bo‘ladi?
8. Ruh o‘yinning qaysi bosqichlarida katta ahamiyatga ega?

Mavzuga oid test savollari:

1. Ruh shaxmat taxtasida qaysi yo‘nalishlarda yuradi?
A) Faqat qiya yo‘nalishda
B) Faqat to‘g‘ri yo‘nalishda
C) Qiya va to‘g‘ri yo‘nalishda
D) Faqat bitta yo‘nalishda

2. Ruhning shaxmatdagi belgisi qaysi?
A) Fz
B) Sh
C) R
D) K

3. Ruh bir yo‘nalishda eng ko‘pi bilan nechta katakka yurishi mumkin?
A) 6 ta
B) 7 ta
C) 8 ta
D) 14 ta

4. Ruhning bo‘sh taxtadagi umumiy yurish imkoniyati nechta?
A) 8 ta
B) 12 ta
C) 14 ta
D) 16 ta

5. Ruh qaysi figura bilan taqqoslanganda kuch jihatidan pastroq?
A) Ot
B) Piyoda
C) Farzin
D) Shoh

6. Nima uchun ruh farzinga qaraganda kuch jihatidan zaif?
A) Faqat qiya yo‘nalishda yuradi
B) Faqat to‘g‘ri yo‘nalishda yuradi
C) Kam yurish imkoniyatiga ega
D) Ko‘p dona bo‘lishi mumkin

7. Ikki ruh birgalikda qanday ustunlikka ega bo‘lishi mumkin?
A) Faqat himoyada kuchli bo‘ladi
B) Faqat hujumda kuchli bo‘ladi
C) Himoya va hujumni uyg‘unlashtiradi
D) Hech qanday ustunlik bermaydi

8. Ruh o‘yinning qaysi bosqichlarida katta ahamiyatga ega?
A) Faqat boshlanishida
B) Faqat o‘rtasida
C) Boshlanishida, o‘rtasida va yakunida
D) Faqat yakunida

9. Ruh qiya yo‘nalishda yurishi mumkinmi?
A) Ha
B) Yo‘q
C) Faqat hujum paytida
D) Faqat himoya paytida

10. Ruhning asosiy roli nima?
A) Qisqa masofada tez yurish
B) Qiya zarba berish
C) To‘g‘ri yo‘nalishda kuchli zarba berish
D) Faqat piyodalarni qo‘llab-quvvatlash

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

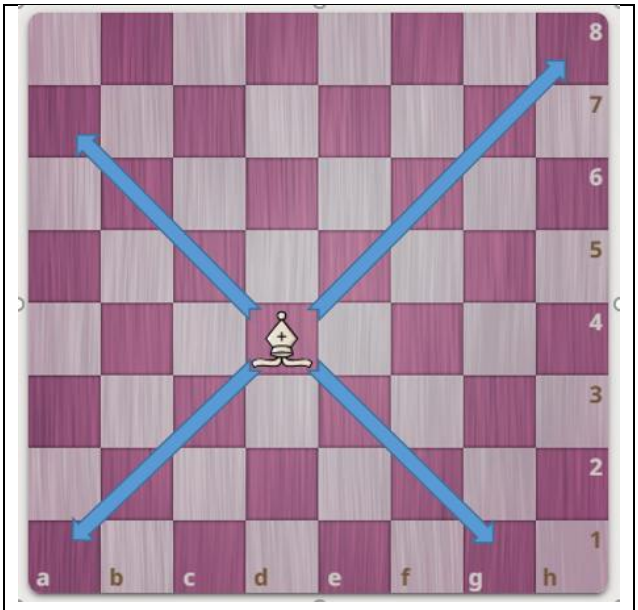
1. Norboyev.N., Ximaydinov A. Shaxmat nazariyasi va amaliyoti. Darslik. Termiz davlat universiteti: 2022 y. – 445 bet
2. Mamajonov D.A. Shaxmat nazariyasi va metodikasi: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent, 2023. – 188 b.
3. Mirbabayev M.I. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: o‘quv qo‘llanma. — Toshkent, 2022. — 105 b.
4. Turdaliyev X. va boshq. FIDE shaxmat qoidalari: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Tafakkur avlodi, 2021. – 48 b.
5. Xoliqov U.Q. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: darslik. – Guliston, 2024. – 300 b.
6. Xoliqov U.Q, Qazaqbaev A.M, Qaypov N.A. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: o‘quv-metodik qo‘llanma. Nukusıo 2025. –192 b.

3.6. Fil

Shaxmat o‘yinida fil engil harakatlanuvchi donalardan biri hisoblanadi. Uning asosiy xususiyati - taxtadagi harakat yo‘nalishi bo‘lib, u faqat diagonal (ya’ni qiya) chiziqlar bo‘ylab yurishi mumkin. Shu sababli fil to‘g‘ri (gorizontal yoki vertikal) yo‘nalishlarda harakatlana olmaydi.

Fil yozuvda odatda qisqacha “F” harfi bilan belgilanadi. Agar ushbu dona o‘yin taxtasining e5 katagida joylashgan bo‘lsa, u ikkita diagonal chiziq bo‘ylab harakatlana oladi. Bu chiziqlar a1 dan h8 gacha bo‘lgan birinchi diagonal va h2 dan b8 gacha cho‘zilgan ikkinchi diagonal hisoblanadi. Ushbu ikki diagonal bo‘ylab fil har qanday bo‘sh katakka yurishga haqlidir, agar uning yo‘lida boshqa donalar to‘sqinlik qilmasa.

Shaxmat partiyasi davomida har bir tomonda ikkita fil mavjud bo‘ladi. Ularning biri faqat oq rangli kataklarda, ikkinchisi esa faqat qora rangli kataklarda harakatlanadi. Ya’ni, har bir fil butun o‘yin davomida faqat o‘ziga tegishli rangdagi kataklarda yuradi. Shunga ko‘ra, oq kataklarda harakat qiluvchi fil oq fil**,** qora kataklardagisi esa qora fil deb ataladi.

13-diagramma

Agar yuqorida keltirilgan holatga nazar tashlasak, ya’ni e4 katagida joylashgan filga, u faqat oq kataklar bo‘ylab harakatlanadi. Chunki e4 katagi oq rangli katakka to‘g‘ri keladi. Ushbu markaziy joylashuv unga juda katta harakat imkoniyatini beradi. To‘liq bo‘sh taxtada e4 katagidagi fil 13 tagacha katakka yurishi mumkin. (13-diagrammaga qarang).

Ammo filning taxtadagi joylashuvi uning imkoniyatlarini belgilaydi. Agar fil taxtaning markazida joylashgan bo‘lsa, u ko‘proq kataklarni nazorat qiladi va kuchliroq hisoblanadi. Aksincha, u burchakda joylashganda, masalan, a1 yoki h8 kabi joylarda bo‘lsa, harakat doirasi ancha torayadi va u faqat 7 tagacha katakka yurishi mumkin bo‘ladi.

Shu nuqtai nazardan qaraganda, donalarning markaziy kataklarda joylashuvi ularning samaradorligini oshiradi. Markaziy joylar - o‘yinda strategik jihatdan muhim hisoblanadi, chunki bu joylarda turgan donalar ko‘proq harakatlanish erkinligiga ega bo‘ladi va taxtaning katta qismini

nazorat qiladi. Shu sababli, o‘yinda kuchli pozitsiya egallash uchun fillarni markaziy kataklarga olib chiqish tavsiya etiladi.

Filning samaradorligi va harakat doirasi uning taxtadagi joyiga bog‘liq.

-agar fil taxtaning markaziy hududida joylashgan bo‘lsa (masalan, d4, e4, d5, e5 kataklari), u katta harakat imkoniyatiga ega bo‘ladi**.** Bunday holatda fil 13 tagacha katakka yurishi mumkin.

-aksincha, agar fil burchakdagi kataklardan birida (masalan, a1 yoki h8) tursa, u faqat 7 tagacha katakka harakatlana oladi, ya’ni harakat doirasi ancha torayadi.

Ushbu misollardan shuni aniq ko‘rish mumkinki, figuralar taxtaning markaziy qismida joylashganda ularning harakat erkinligi va ta’siri yuqori bo‘ladi**.** Markazda joylashgan figura ko‘proq katakni nazorat qiladi, ya’ni o‘yinda kuchliroq rol o‘ynaydi**.** Shuning uchun tajribali shaxmatchilar o‘yin boshida donalarni markaz tomon olib chiqishga intilishadi.

Nazorat savollari:

1. Fil shaxmat taxtasida qanday yo‘nalishlarda harakatlana oladi?
2. Fil shaxmat yozuvida qanday harf bilan belgilanadi?
3. Fil butun o‘yin davomida faqat qanday rangdagi kataklarda yuradi?
4. To‘liq bo‘sh taxtada e4 katagida joylashgan fil necha ta katakka yurishi mumkin?
5. Burchakdagi (masalan, a1 yoki h8) fil necha ta katakka yurishi mumkin?
6. Nima uchun fillarni markaziy kataklarga olib chiqish tavsiya etiladi?
7. Qaysi kataklar shaxmatda markaziy hudud sifatida qaraladi?
8. Filning samaradorligini belgilovchi asosiy omil nima?

Mavzuga oid test savollari:

1. Fil qanday yo‘nalishda harakatlana oladi?
A) Faqat gorizontal
B) Faqat vertikal
C) Faqat diagonal
D) Har qanday yo‘nalishda

2. Shaxmat taxtasida har bir tomonda nechta fil mavjud?
A) 1 ta
B) 2 ta
C) 3 ta
D) 4 ta

3. Filning yozuvdagi qisqacha belgisi nima?
A) K
B) F
C) D

D) Sh

4. e4 katagida joylashgan fil to‘liq bo‘sh taxtada nechta katakka yurishi mumkin?
A) 7
B) 9
C) 11
D) 13

5. Fil faqat qaysi rangdagi kataklarda yurishi mumkin?
A) Faqat oq
B) Faqat qora
C) O‘z rangidagi kataklar
D) Har qanday rangdagi kataklar

6. a1 katagida joylashgan fil nechta katakka yurishi mumkin?
A) 7
B) 9
C) 11
D) 13

7. Qaysi joylashuv fil uchun eng samarali hisoblanadi?
A) Istalgan joy
B) Burchak
C) Yon chiziq
D) Markaz

8. Qaysi holatda fil ko‘proq kataklarni nazorat qiladi?
A) Markazda joylashganda
B) Yon chiziqda joylashganda
C) Burchakda joylashganda
D) Raqib donasi yonida bo‘lganda

9. Fil harakatini nima cheklashi mumkin?
A) Qarshi rangdagi katak
B) Taxtaning chegarasi
C) Yo‘ldagi boshqa dona
D) O‘z rangidagi katak

10. Tajribali shaxmatchilar o‘yin boshida fillarni qayerga olib chiqishga intilishadi?
A) Markaz tomon
B) Yon tomon
C) Burchakka
D) Raqib tomon

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. Norboyev.N., Ximaydinov A. Shaxmat nazariyasi va amaliyoti. Darslik. Termiz davlat universiteti: 2022 y. – 445 bet
2. Mamajonov D.A. Shaxmat nazariyasi va metodikasi: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent, 2023. – 188 b.
3. Mirbabayev M.I. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: o‘quv qo‘llanma. — Toshkent, 2022. — 105 b.
4. Turdaliyev X. va boshq. FIDE shaxmat qoidalari: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Tafakkur avlodi, 2021. – 48 b.

5. Xoliqov U.Q. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: darslik. – Guliston, 2024. – 300 b.
6. Xoliqov U.Q, Qazaqbaev A.M, Qaypov N.A. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: o‘quv-metodik qo‘llanma. Nukusıo 2025. –192 b.

3.7. Ot

Ot - o‘ziga xos harakatga ega bo‘lgan sipoh bo‘lib, u boshqa figuralar - rux, fil yoki farzindan butunlay farqli tarzda yuradi. Uning yurishi ikki bosqichdan iborat: avval to‘g‘ri yo‘nalishda ikki katak, so‘ngra bunga perpendikulyar yo‘nalishda bir katak harakat qiladi. Bu harakat shakli “L” yoki kiril alifbosidagi “Г” harfiga o‘xshaganligi sababli, ko‘pgina shahmat adabiyotlarida otning yurishi “L” yoki “Г” shaklidagi yurish deb ta’riflanadi. Ot shaxmat yozuvida bosh harf “O” harfi bilan ifodalanadi.

Otning harakatida yana bir muhim jihat shuki, u har safar yurishda turgan katak rangini o‘zgartiradi: agar oq katakda turgan bo‘lsa, keyingi yurishda qora katakka, qora katakda bo‘lsa – oq katakka yuradi. Bu esa har yurishda taxtadagi muvozanatni buzmaydigan, lekin ajoyib strategik yondashuv imkonini beradi.

Shaxmat taxtasining markazida (masalan, d4, e4, d5, e5) joylashgan ot eng ko‘p 8 ta katakka yurish imkoniyatiga ega. Aksincha, burchak (masalan, a1, h8) yoki qirra yaqinida joylashgan ot faqat 2 yoki 3 ta katakka harakatlana oladi. Bu esa otning imkoniyatlari joylashuvga bevosita bog‘liq ekanligini anglatadi. Shu sababli otni markazga joylashtirish strategik ustunlik beradi. (14-15-diagrammalarga qarang).

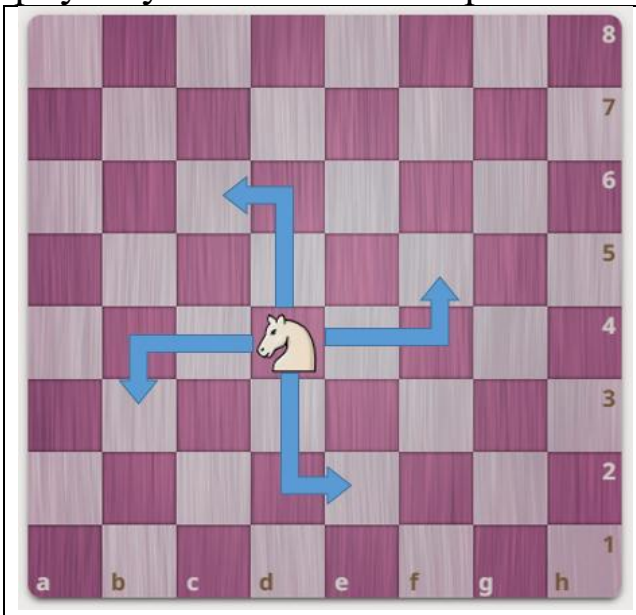
Otning eng noyob xususiyati – to‘siqlar ustidan sakrab o‘tishidir. U harakatlanish chog‘ida o‘z yo‘lida turgan boshqa donalardan qat’i nazar, o‘ziga xos L-(Г) shaklida yurishni amalga oshira oladi. Bu imkoniyat boshqa hech bir figuraga xos emas. Shu bois, tor yoki to‘siqli pozitsiyalarda otning qadri oshadi.

Ot yengil sipohlar toifasiga kiradi va kuch jihatdan filga teng deb hisoblanadi. Ikkalasi ham o‘yinda taxminan uchta piyodaning qiymatiga ega bo‘lgan figuralar sirasiga kiradi.

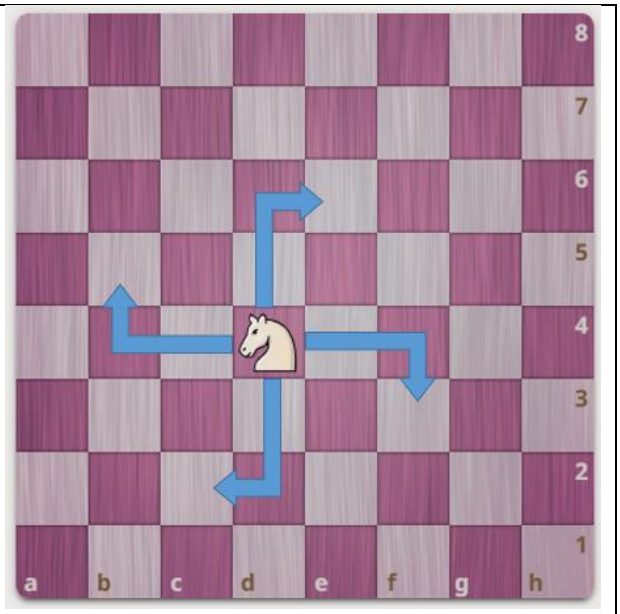
Ot shaxmatdagi kichik dona (minor piece) bo‘lib, qiymati taxminan 3 piyodaga teng hisoblanadi. Ya’ni ot kuchiga qaraganda fil bilan deyarli bir xil hisoblanadi. Taktik nuqtai nazardan esa ot juda mos bo‘lgan vazifalar bor. Masalan, otdan *fork* – bitta yurishda ikki dona yoki undan ko‘prog‘iga tahdid qilish – uchun keng foydalaniladi. Otning “L” yoki “Г” shaklidagi harakati natijasida Qirol, ruh yoki boshqa donani bir paytning o‘zida tahdid

qilish (forking) holatlari ko‘p uchraydi. Shuningdek, ot *smothered mate* (qirol atrofida o‘z piyodalari bilan o‘ralgan holatda zaiflanib qolgan vaziyat) beradigan yagona figuradir.

Bundan tashqari, yopiq pozitsiya sharoitida otning qiymati oshadi, chunki u piyodalar blokirovkasi ortidan sakrab o‘tish imkoniga ega. Bu holatda yassi va ko‘prikdon chiqazilgan pozitsiyalar paytida otni o‘rtaga qo‘yish yanada samaraliroq bo‘ladi.

14-diagramma

15-diagramma

Ot fil bilan bir xil kuchga ega (3 ball), ya’ni u kattakon figuralarga qaraganda kichikroq qimmatbaho figuralar toifasiga kiradi.

Taktik jihatdan ot «fork» berishda juda qulay – u Qirol, fil, rux yoki boshqa donani bir paytning o‘zida tahdid qiladi.

Ot smothered mate berish xususiyatiga ega. ya’ni Qirol qisib olinib qolgan vaziyatda unga mat qo‘yishi mumkin.

Yopiq (blokirovkali) o‘yinlarda, to‘siqlar ko‘p bo‘lganda, otning ahamiyati kuchayadi, chunki u to‘siqlarga qaramaydi.

Nazorat savollari:

1. Otning yurish shakli qanday ta’riflanadi va nega “L” yoki “Г” shaklidagi yurish deb ataladi?
2. Ot yurishda taxtadagi katak rangini qanday o‘zgartiradi?
3. Taxtaning qaysi qismida ot eng ko‘p yurish imkoniyatiga ega bo‘ladi?
4. Burchakda yoki qirra yaqinida ot necha ta katakka yurishi mumkin?
5. Otning eng noyob xususiyati nima va bu xususiyat boshqa qaysi figurada yo‘q?

6. Ot va filning kuch qiymati nechta piyodaga teng deb hisoblanadi?
7. Taktik jihatdan otdan qaysi holatlarda keng foydalaniladi?
8. Qaysi turdagi pozitsiyalarda otning ahamiyati oshadi va nega?

Mavzuga oid test savollari:

1. Ot qanday shaklda yuradi?
A) to‘g‘ri chiziqda
B) l harfi shaklida
C) diagonal bo‘ylab
D) faqat bitta katak

2. Ot yurishda qanday rangdagi katakka o‘tadi?
A) har safar bir xil rangga
B) faqat qora katakka
C) faqat oq katakka
D) har safar rangini o‘zgartiradi

3. Taxtaning markazida joylashgan ot eng ko‘p nechta katakka yurishi mumkin?
A) 6 ta
B) 8 ta
C) 4 ta
D) 2 ta

4. Burchakdagi ot nechta katakka yurishi mumkin?
A) 8 ta
B) 6 ta
C) 2 yoki 3 ta
D) 1 ta

5. Otning boshqa hech bir figurada bo‘lmagan xususiyati qaysi?
A) diagonal yurish
B) sakrab o‘tish
C) faqat bir yo‘nalishda yurish
D) piyoda kabi yurish

6. Otning qiymati nechta piyodaga teng?
A) 2 ta
B) 3 ta
C) 4 ta
D) 5 ta

7. Taktik jihatdan otning mashhur usuli nima?
A) fork qilish
B) mat berish
C) rok qilish
D) piyodani o‘tkazish

8. Smothered mate holatida qanday vaziyat yuz beradi?
A) qirol ochiq joyda qoladi
B) qirol o‘z donalari bilan to‘silib qoladi
C) qirol raqib donasi bilan yopiladi
D) qirol piyoda bilan almashtiriladi

9. Qaysi pozitsiyalarda otning qiymati oshadi?
A) ochiq pozitsiyalarda
B) burchaklarda
C) boshlang‘ich holatda
D) yopiq (blokirovkali) pozitsiyalarda

10. Ot fil bilan kuch jihatdan qanday bog‘liq?

A) fil bilan teng kuchli
B) fil kuchliroq
C) ot kuchliroq
D) biri ikkinchisiga teng emas

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. Norboyev.N., Ximaydinov A. Shaxmat nazariyasi va amaliyoti. Darslik. Termiz davlat universiteti: 2022 y. – 445 bet
2. Mamajonov D.A. Shaxmat nazariyasi va metodikasi: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent, 2023. – 188 b.
3. Mirbabayev M.I. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: o‘quv qo‘llanma. — Toshkent, 2022. — 105 b.
4. Turdaliyev X. va boshq. FIDE shaxmat qoidalari: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Tafakkur avlodi, 2021. – 48 b.
5. Xoliqov U.Q. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: darslik. – Guliston, 2024. – 300 b.
6. Xoliqov U.Q, Qazaqbaev A.M, Qaypov N.A. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: o‘quv-metodik qo‘llanma. Nukusıo 2025. –192 b.

3.8. Piyoda

Shaxmat taxtasidagi eng ko‘p sonli va eng oddiy harakatga ega bo‘lgan figura bu piyoda hisoblanadi. Piyoda shaxmatdagi jangovar safning old qatorini tashkil etuvchi oddiy, biroq strategik jihatdan juda muhim ahamiyatga ega bo‘lgan figuralardan biridir. Shaxmat o‘yinida har ikki tomonda (oq va qora) 8 tadan jami 16 ta piyoda ishtirok etadi. Ular taxtada ikkinchi va yettinchi qatorlarda (oq va qora tomon) joylashtiriladi. Bu safda turish ko‘rinishi harbiy armiyada saf tortgan oddiy askarlarni eslatadi.

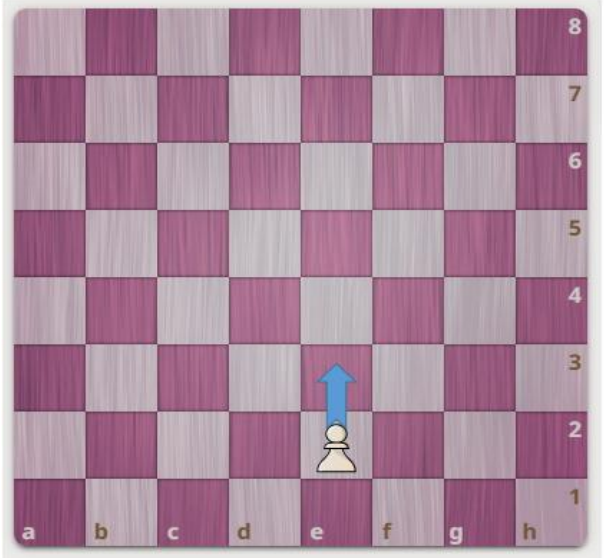
Shaxmat yozuvlarida piyodani boshqa figuralardan farqli ravishda maxsus harf bilan belgilash talab etilmaydi. Ya’ni, piyodaning yurishi yoki harakatini ifodalashda uning belgisini emas, balki faqatgina qaysi katakka harakat qilganini ko‘rsatishning o‘zi kifoya. Masalan, piyoda e2 katakdan e4 katakka yuradigan bo‘lsa, bu harakat shunchaki “e4” deb yoziladi.

Piyodaning yurishi boshqa barcha figuralarnikidan keskin farq qiladi. U faqat oldinga qarab harakatlana oladi, ya’ni vertikal yo‘nalishda o‘zining raqib tomoniga qarab yuradi. Yon tomonlarga yoki orqaga yurish huquqiga ega emas. Uning odatdagi yurishi bir katak oldinga siljishdir**.**

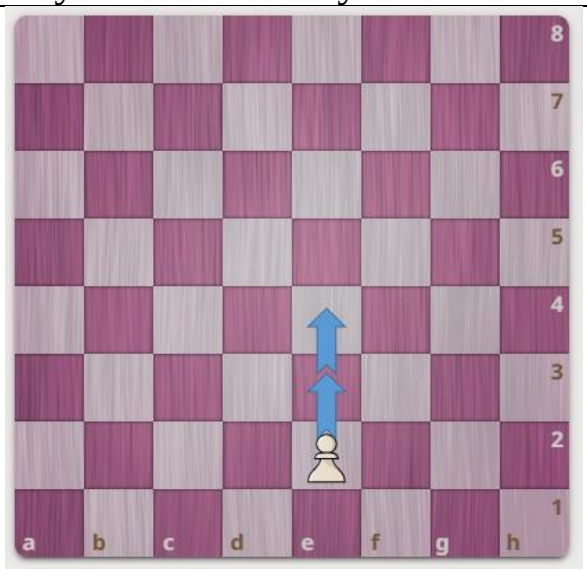
Biroq piyodaning o‘ziga xos bir imtiyozi bor: agar u hali o‘yinda harakat qilmagan bo‘lsa, ya’ni boshlang‘ich pozitsiyasida bo‘lsa, u holda bir emas, ikki katak oldinga yurishga haqli. Bu imkoniyat faqat bir martalik bo‘lib, faqat o‘z joyidan (oq piyoda uchun ikkinchi qatordan, qora piyoda uchun esa yettinchi qatordan) harakat qilgan holatda amal qiladi.

Misol uchun:

- oq piyoda e2 katakda bo‘lsa, u e3 yoki e4 katakka yurishi mumkin. (16-17-diagrammaga qarang).
- qora piyoda d7 katakda bo‘lsa, u d6 yoki d5 katakka yurishi mumkin.

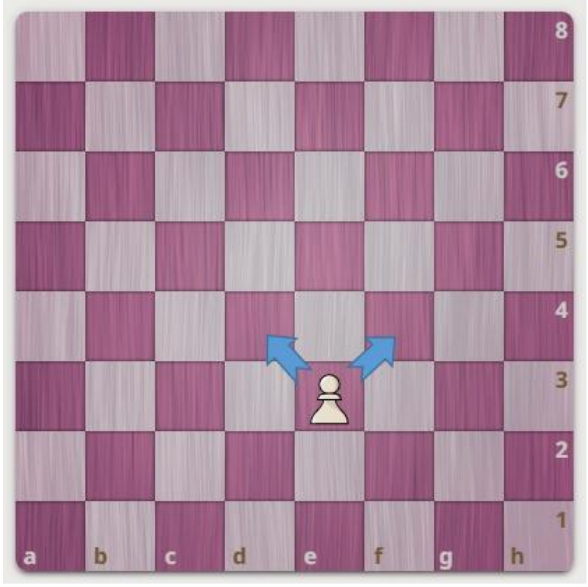
16-diagramma

17-diagramma

Shu o‘rinda ta’kidlash lozimki, piyoda faqat yurishda to‘g‘ri oldinga siljiydi. Ammo urishda - ya’ni raqibning donasini olishda — u boshqacha harakat qiladi. Bunday holatlarda piyoda oldinga diagonal yo‘nalishda (chap old yoki o‘ng old diagonal) harakat qilib, raqib donasini olib tashlaydi. Bu o‘ziga xos harakat uni boshqa figuralardan yanada ajratib turadi. (18-diagrammaga qarang).

Piyodalar o‘zining quvvati jihatidan kuchsiz bo‘lib ko‘rinsa-da, ular o‘yinning rivojlanishida katta rol o‘ynaydi. To‘g‘ri joylashtirilgan va himoyalangan piyoda safi dushmanning hujumlarini to‘sib qo‘yishi, kuchli figuralar uchun yo‘l ochishi yoki hatto raqib qiroli tomon xavf tug‘dirishi mumkin.

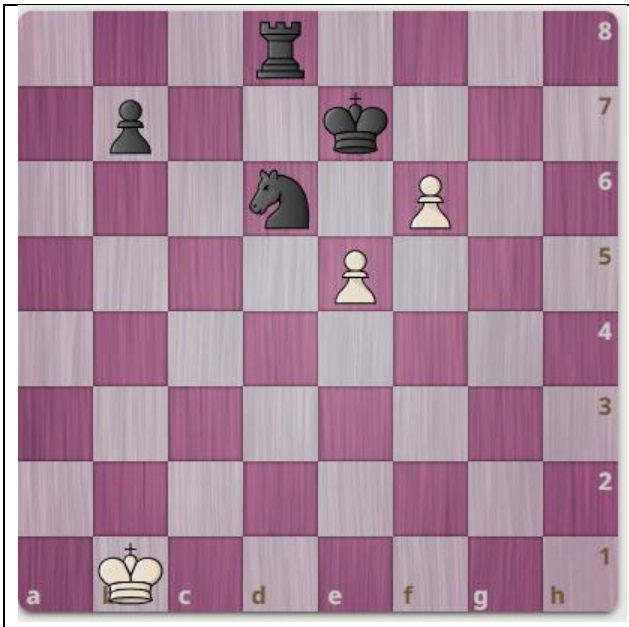
18-diagramma

Agar piyoda o‘yinda yetarlicha oldinga harakat qilsa va raqib tomonning so‘nggi qatorigacha yetib borsa, u holda taxtalash deb ataluvchi muhim o‘zgarish sodir bo‘ladi — piyoda boshqa har qanday figuraning o‘rnini egallashi mumkin (odatda farzin tanlanadi).

Agar piyoda joylashgan vertikalda biror sipoh bo‘lsa, piyoda yura olmaydi va ular ustidan sakrab o‘ta olmaydi. Piyodaning boshqa sipohlardan yana bir farqi u orqaga yurmaydi.

Piyoda ham shohga “kisht” (shax) bera oladi. Boshqa figuralar singari, agar shoh piyodaning urish yo‘nalishiga tushib qolsa, bu holatda shoh xavf ostida qoladi va o‘yinchi bu holatni “kisht” deb e’lon qilishi kerak. Shuningdek, agar bir necha piyoda birgalikda hujum chizig‘ini tashkil etsa, bu raqibga katta bosim bo‘lishi mumkin. (19-diagrammaga qarang).

Piyoda yengil dona hisoblanganiga qaramasdan, o‘yinning yirik strategik qismlarini belgilab beradi. U boshqa figuralar yo‘lini to‘sishi yoki ochishi mumkin.

19-diagramma

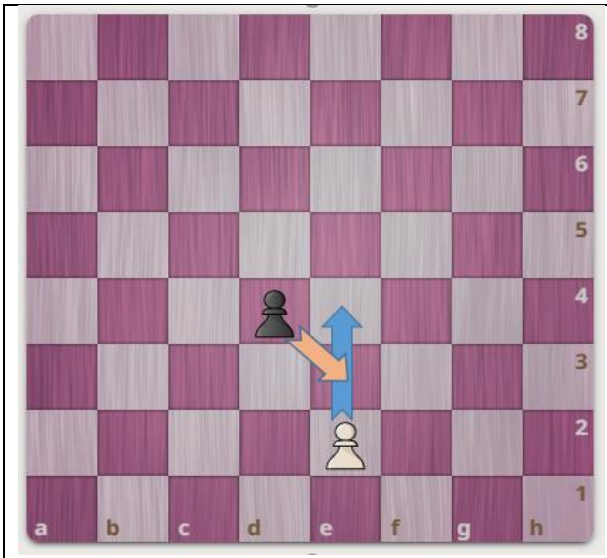
Piyoda barcha figuralar ichida eng kuchsiz hisoblanadi. Shunga qaramay, mashhur fransuz shaxmatchisi Fransua Filidor piyodalar haqida shunday ta’rif bergan: “piyodalar – shaxmatning jonidir” deb atagan. Piyodalar o‘yin tuzilishining asosini tashkil qiladi, hujum va himoya rejalarining negizini belgilaydi. Darhaqiqat, oddiy ko‘ringan bu dona o‘yinning borishini butunlay o‘zgartirib yuborishi

mumkin. Shuning uchun, har qanday shaxmatchi uchun piyodaning imkoniyatini chuqur anglash — yuksak darajadagi o‘yin ko‘nikmasining belgisi hisoblanadi.

“Yo‘lda urib olish” deb ataluvchi maxsus holat shaxmatda faqat piyodalar o‘rtasida qo‘llaniladi va quyidagicha amalga oshiriladi: agar bir piyoda o‘zining boshlang‘ich pozitsiyasidan ikki katak oldinga harakat qilsa va bu harakat raqib piyodasining diagonal zarba yo‘li orqali o‘tgan katakka to‘g‘ri kelsa, raqib piyodasi navbatdagi yurishda o‘sha yangi o‘tgan piyodani “yo‘lda” urib olishi mumkin. Bu urish, garchi piyoda to‘g‘ridan-to‘g‘ri yonida turgan donani emas, balki undan keyingi katakka o‘tgan donani yo‘qqa chiqarayotgan bo‘lsa-da, ruxsat etilgan istisno holat hisoblanadi.(20-diagrammaga qarang).

Piyoda o‘z holatidan diagonal yo‘nalishda raqib piyodasi to‘xtagan katak yonidagi katakka yuradi va raqib piyodasini “xuddi o‘sha katakda turgandek” qilib taxtadan olib tashlaydi.

Bu qoida tarixan shuning uchun kiritilganki, agar o‘yinchi boshlang‘ich holatdan ikki katak yurishga ruxsat berilsa, raqibning piyodasi bilan duch kelishdan qochishi mumkin bo‘lgan holatlarga barham beriladi.

20-diagramma

Qo‘shimcha eslatmalar:

- “En passant” urishi majburiy emas. O‘yinchi istasa bu huquqdan foydalanadi, istamasa — yo‘q.
- “Yo‘lda urib olish” — faqat piyodalarga xos va shaxmatdagi yagona “soxta” diagonaldagi urish holati hisoblanadi.
- Bu qoida piyodalar strategiyasida muhim rol o‘ynaydi, ayniqsa markaziy kataklar ustidan nazorat uchun kurashda.

Shuningdek, yo‘lda urib olish o‘ziga xosligi bilan shaxmat o‘yinini boyitadi va o‘yinchilardan e’tibor, aniqlik hamda pozitsion fikrlashni talab qiladi. Ko‘plab boshlovchi o‘yinchilar bu qoidadan bexabar bo‘lishlari mumkin, ammo u o‘yinning rasmiy qismidir va barcha xalqaro musobaqalarda tan olinadi.

Nazorat savollari:

1. Piyoda shaxmatdagi qaysi qatorda boshlang‘ich joylashuvga ega bo‘ladi?
2. Piyodaning odatiy yurish qoidasi qanday?
3. Piyoda raqib donasini qanday usulda oladi?
4. Piyoda bir yurishda ikki qadam oldinga yurish huquqiga qaysi holatda ega bo‘ladi?
5. “En passant” (yo‘lda urib olish) qoidasining mazmuni nima?
6. Piyoda taxtaning qarama-qarshi chetiga yetganda nima sodir bo‘ladi?
7. Piyoda orqaga yurishi mumkinmi?
8. Fransua Filidor piyodalar haqida nima degan?

Mavzuga oid test savollari:

1. Piyodaning boshlang‘ich joylashuvi oq uchun qaysi qatorda bo‘ladi?
A) Birinchi qator
B) Ikkinchi qator
C) Uchinchi qator
D) Yettinchi qator

2. Piyoda faqat qaysi yo‘nalishda harakatlana oladi?
A) Yon tomonlarga
B) Orqaga
C) Oldinga
D) Har qanday yo‘nalishda

3. Piyoda raqib donasini qanday oladi?
A) To‘g‘ri yo‘nalishda
B) Oldinga diagonal yurib
C) Yon tomonga yurib
D) Sakrab o‘tib
Javob: B

4. Piyoda ikki qadam yurish huquqiga qachon ega bo‘ladi?
A) O‘yin o‘rtasida
B) Oxirgi qatorga yetganda
C) Boshlang‘ich holatda bo‘lsa
D) Har doim
Javob: C

5. “En passant” qoidasi faqat qaysi figuraga xos?
A) Piyodaga
B) Filga
C) Otga
D) Ruxga

6. Piyoda taxtaning qarama-qarshi tomoniga yetganda nima bo‘ladi?
A) O‘yindan chiqadi
B) Qaytadan boshlaydi
C) Piyoda bo‘lib qoladi
D) Boshqa figura bo‘lishi mumkin

7. Piyoda orqaga yurishi mumkinmi?
A) Ha
B) Yo‘q
C) Faqat diagonal orqaga
D) Faqat shohga hujum qilganda

8. Fransua Filidor piyodalarni qanday atagan?
A) Shaxmatning qal’asi
B) Shaxmatning yuragi
C) Shaxmatning jonidir
D) Shaxmatning kuchi

9. “En passant” urishi qanday holatda amalga oshiriladi?
A) Piyoda orqaga qochganda
B) Raqib piyodasi ikki qadam o‘tganda va yonida turganda
C) Filga hujum qilganda
D) Ruxni olishda

10. Piyoda qaysi figura bilan kuch jihatdan teng emas?
A) Fil
B) Ot
C) Boshqa piyoda
D) Farzin

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. Norboyev.N., Ximaydinov A. Shaxmat nazariyasi va amaliyoti. Darslik. Termiz davlat universiteti: 2022 y. – 445 bet
2. Mamajonov D.A. Shaxmat nazariyasi va metodikasi: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent, 2023. – 188 b.
3. Mirbabayev M.I. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: o‘quv qo‘llanma. — Toshkent, 2022. — 105 b.
4. Turdaliyev X. va boshq. FIDE shaxmat qoidalari: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Tafakkur avlodi, 2021. – 48 b.
5. Xoliqov U.Q. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: darslik. – Guliston, 2024. – 300 b.
6. Xoliqov U.Q, Qazaqbaev A.M, Qaypov N.A. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: o‘quv-metodik qo‘llanma. Nukusıo 2025. –192 b.

3.9. Shohni yashirish – Rokirovka

Shaxmatda odatiy figuralarning harakatlanish qoidalariga qo‘shimcha ravishda yana bir o‘ziga xos maxsus yurish mavjud. U rokirovka deb ataladi va bu yurishda shoh katta hujumlar arafasida xavfsiz flangga ko‘chiriladi. Rokirovka harakatida shoh va rux bir vaqtning o‘zida harakatlanishiga imkon beriladi, ya’ni bir galda ikki shaxmat figurasi ko‘chiriladi.

Shaxmat qoidalariga ko‘ra, har bir taraf o‘yin davomida rokirovka harakatini faqat bir marotaba amalga oshirish huquqiga ega. Standart joylashuvga ko‘ra shoh o‘yin boshida shaxmat taxtining markaziy fayzida joylashadi; uning xavfsizligini ta’minlash maqsadida shohni qanot — shaxmat taxtining tashqi hududiga — ko‘chirish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Shunday qilib, rokirovka harakati asosan shohni kuchli hujumlardan himoya qilish va uni xavfsiz hududga olib o‘tish uchun qo‘llaniladi.

Rokirovka - bu shaxmatda maxsus va yagona yurish bo‘lib, u shoh va ruh orasida bir vaqtning o‘zida bajariladi. Ushbu harakatning ikki xil shakli mavjud:

1. Kichik rokirovka - shoh o‘zining o‘ng tomonidagi (shoh qanoti) ruh bilan almashadi. Bu holatda shoh ikki katak o‘ngga yuradi, ruh esa darhol shohning chap tomoniga qo‘yiladi.
2. Katta rokirovka - shoh chap tomonidagi (farzin qanoti) ruh bilan birga harakat qiladi. Bunda shoh ikki katak chapga yuradi, ruh esa uning o‘ng tomonidan joy oladi.

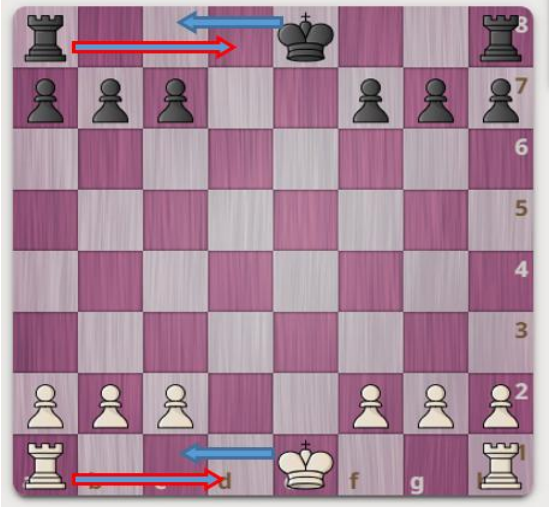
21-diagramma
Kichik rokirovkadan oldingi holat

22-diagramma
Kichik rokirovkadan keyingi holat

Kichik rokirovka amaliyotda tez-tez qo‘llaniladi, chunki bu holatda shoh xavfsiz joyga o‘tadi va o‘yinning tez rivojlanishiga yordam beradi. Rokirovka faqatgina shoh ham, ruh ham ilgari yurmagan bo‘lsa,

shuningdek, ularning orasidagi kataklar bo‘sh bo‘lsa va shoh tahdid ostida bo‘lmasa, amalga oshiriladi.

23-diagramma
Katta rokirovkadan oldingi holat

24-diagramma
Katta rokirovkadan keyingi holat

Rokirovka qilish quyidagi hollarda mumkin emas:

1. Rokirovka vaqtida shoh va rux orasida o‘zining yoki raqibining sipohi turgan bo‘lsa.
2. Rokirovkada qatnashadigan shoh yoki rux yurgan bo‘lsa (avval yurib, keyin yana joyiga qaytib kelgan bo‘lsa ham).
3. Shohga kisht berilgan paytda.
4. Rokirovka qilingach, shohiga kisht bo‘lib qolsa.
5. Shoh (faqatgina shoh) rokirovka paytida raqib donalarining zarbasi ostidagi xonadan o‘tsa.

Nazorat savollari:

1. Rokirovka shaxmatdagi qanday yurish hisoblanadi?
2. Kichik rokirovka qanday amalga oshiriladi?
3. Katta rokirovka qanday amalga oshiriladi?
4. Rokirovkada nechta shaxmat donasi bir vaqtning o‘zida harakatlanadi?
5. O‘yin davomida rokirovka necha marta bajarilishi mumkin?
6. Rokirovka qilish mumkin bo‘lmagan holatlar qaysilar?
7. Shoh rokirovka paytida qaysi kataklardan o‘tishi taqiqlanadi?
8. Amaliyotda ko‘proq qaysi turdagi rokirovka ishlatiladi va nima uchun?

Mavzuga oid test savollari:

1. Rokirovka shaxmatda nechta donaning bir vaqtda yurishidir?
A) Bitta
B) Ikki
C) Uchta
D) To‘rtta

2. Kichik rokirovka qaysi qanotda amalga oshiriladi?
A) Farzin qanoti
B) Shoh qanoti
C) Markaziy faylda
D) Har ikkala qanotda

3. Kichik rokirovka paytida shoh nechta katak yuradi?
A) 2 katak o‘ngga
B) 1 katak o‘ngga
C) 2 katak chapga
D) 3 katak o‘ngga

4. Katta rokirovka paytida shoh nechta katak yuradi?
A) 2 katak chapga
B) 2 katak o‘ngga
C) 3 katak chapga
D) 1 katak chapga

5. Rokirovkani qaysi hollarda bajarish mumkin emas?
A) Shoh yoki ruh ilgari yurgan bo‘lsa
B) Shoh kishtda bo‘lsa
C) Shoh raqib donasi zarbasidan o‘tsa
D) Yuqoridagilarning barchasi

6. O‘yin davomida rokirovka necha marta bajarilishi mumkin?
A) Har gal
B) 1 marta
C) 2 marta
D) Cheksiz marta

7. Rokirovka qilish uchun shoh va ruh o‘rtasidagi kataklar qanday bo‘lishi kerak?
A) Bo‘sh
B) To‘ldirilgan
C) Raqib donalari bilan to‘ldirilgan
D) Qisman bo‘sh

8. Amaliyotda tez-tez qo‘llaniladigan rokirovka turi qaysi?
A) Katta rokirovka
B) Rokirovka ishlatilmaydi
C) Har ikkala rokirovka teng ishlatiladi
D) Kichik rokirovka

9. Katta rokirovka qaysi qanotda amalga oshiriladi?
A) Shoh qanoti
B) Farzin qanoti
C) Markaziy fayl
D) Diagonal bo‘ylab

10. Rokirovka qilingach, agar shoh kisht bo‘lsa, bu holat…
A) Ruxsat etiladi
B) Shaxmat tugaydi
C) Taqiqlanadi
D) O‘yin durang bo‘ladi

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. Norboyev.N., Ximaydinov A. Shaxmat nazariyasi va amaliyoti. Darslik. Termiz davlat universiteti: 2022 y. – 445 bet
2. Mamajonov D.A. Shaxmat nazariyasi va metodikasi: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent, 2023. – 188 b.
3. Mirbabayev M.I. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: o‘quv qo‘llanma. — Toshkent, 2022. — 105 b.
4. Turdaliyev X. va boshq. FIDE shaxmat qoidalari: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Tafakkur avlodi, 2021. – 48 b.
5. Xoliqov U.Q. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: darslik. – Guliston, 2024. – 300 b.
6. Xoliqov U.Q, Qazaqbaev A.M, Qaypov N.A. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: o‘quv-metodik qo‘llanma. Nukusю 2025. –192 b.

IV-BOB. SHAXMAT O‘YINI BOSHLANISHI, O‘RTA, TUGASH QISMI

4.1. Debyut

Debyut - bu shaxmat partiyasining boshlanish bosqichi bo‘lib, o‘yinchilar strategik asoslarni qo‘yish bilan shug‘ullanadigan eng muhim davrdir. Ushbu bosqichda eng ko‘p uchraydigan boshlang‘ich yurishlar 1.e2–e4 yoki 1.d2–d4 yurishlaridir. Bu yurishlardan so‘ng, odatda yengil figuralar - otlar va fillar faol o‘yinga kiritiladi.

Otlarni o‘yinga olib chiqishda ularni f3 va c3 kataklariga joylashtirish maqsadga muvofiq, chunki bu xonalar ularning harakat doirasini kengaytiradi. O‘yin boshida sipohlarni samarali joylashtirishda sustkashlik qilish esa raqibning ustunlikka erishishiga sabab bo‘lishi mumkin. Har bir sipoh imkon qadar bir marta harakatlantirilib, yangi figuralar tezroq jang maydoniga kiritilishi zarur.

Shuningdek, shohingiz xavfsizligini erta ta’minlash muhim bo‘lib, bu ko‘pincha rokirovka orqali amalga oshiriladi. Debyut bosqichining keyingi muhim rejasi og‘ir figuralar - farzin va ruhlarni markaziy yoki ochiq chiziqlarga joylashtirib, hujum yoki mudofaa uchun qulay pozitsiyalarni egallashdan iboratdir.

Debyutlar - shaxmat partiyasining boshlang‘ich yurishlarini tashkil etuvchi qismlar bo‘lib, odatda 8 tadan 12 tagacha yurishni o‘z ichiga oladi. Har bir mashhur debyut yurishi tarixan shakllangan bo‘lib, o‘z nomi bilan tanilgan. Masalan, “Italyancha partiya”, “Ispancha partiya”, “Fransuzcha himoya”, “Sitsiliya himoyasi” kabi debyutlar shular jumlasidandir.

Debyutlar o‘zining pozitsion xususiyatiga ko‘ra uch toifaga bo‘linadi:

1. ochiq debyutlar.
2. yarim ochiq debyutlar.
3. yopiq debyutlar.

Har bir turdagi debyut o‘ziga xos strategiya va yurish tizimini talab qiladi. Masalan, ochiq debyutlarda markaziy chiziqlarning tez ochilishi, yarim ochiq debyutlarda esa bir tomon passiv mudofaaga, ikkinchisi faol tashabbusga o‘tishi kuzatiladi. Yopiq debyutlar esa murakkab va sekin rivojlanadigan pozitsion o‘yinni ifodalaydi.

Yaxshi shaxmatchi bo‘lishni istagan har bir o‘yinchi debyutlarning asosiy turlarini va ularning vazifasini chuqur bilishi zarur. Biroq, debyutlarni yod olishdan ham muhimrog‘i - o‘yinning boshida amal qilinadigan universal prinsiplar: markazni nazorat qilish, engil figuralarni tez o‘yinga chiqarish, shohni xavfsiz joyga rokirovka orqali joylashtirish va figuralarni faol pozitsiyalarda joylashtirishdir.

Shaxmatchining mahorati oshgani sari, u o‘zining individual o‘yin uslubiga mos keluvchi debyutlarni chuqur o‘rganishga intiladi. Debyutlarda faqat sipohlarni joylashtirish emas, balki ular yordamida hujumga o‘tish, raqibning rejasini buzish, kombinatsiyalar qurish kabi elementlarni ham bilishi talab etiladi.

Shunday qilib, samarali debyut nafaqat yurishlarni bilish, balki har bir yurish ortidagi strategik niyatni anglash va amalda qo‘llashga asoslanadi. Bu esa shaxmatchining umumiy o‘yindagi muvaffaqiyati uchun poydevor bo‘lib xizmat qiladi.

Debyutda asosan uchta qoidaga amal qilish kerak:

1.Markazni egallash.

2.Yengil figuralarni o‘yinga chiqarish.

3.Tezroq rokirovka qilish.

Xulosa tariqasida aytish mumkinki, shaxmat nazariyasida 50 dan ziyod turli debyut turlari mavjud. Har bir debyut o‘ziga xos strategik yo‘nalish, shakllanish bosqichi va rivojlanish rejalariga ega. Endi biz navbatma-navbat bu debyutlar bilan batafsil tanishib chiqamiz.

Ochiq debyutlar mundarijasi:

1. Shox gambiti-(e4-e5, f4-…)
2. Folkbeer Kontrgambiti-(e4-e5, f4-d5, …)
3. Venacha partiya-(e4-e5, Oc3-…)
4. Fil debyuti-(e4-e5, Fc4-…)
5. Pantsian debyuti-(e4-e5, Of3-Oc6, c3-…)
6. Markaziy debyut-(e4-e5, d4-ed, Fad4-…)
7. Markaziy gambit-(e4-e5, d4-ed, Fc4-…)
8. Latish gambit-(e4-e5, Of3-f5, …)
9. Shotlandcha partiya -(e4-e5, Of3-Oc6, d4-ed, Od4-…)
10. Shotlandcha gambit-(e4-e5, Of3-Oc6, d4-ed, Fc4-…)
11. Filidor himoyasi-(e4-e5, Of3-d6, …)
12. Ruscha partiya-(e4-e5, Of3-Of6, …)
13. Uch ot debyuti-(e4-e5, Of3-Oc6, Oc3-Fc5, …)
14. To‘rt ot debyuti-(e4-e5, Of3-Oc6, Oc3-Of6, …)
15. Vengercha partiya-(e4-e5, Of3-Oc6, Fc4-Fe7, …)
16. Italiyncha partiya-(e4-e5, Of3-Oc6, Fc4-Fc5, …)
17. Ikki ot himoyasi-(e4-e5, Of3-Oc6, Fc4-Of6, …)
18. Traksler kontratakasi-(e4-e5, Of3-Oc6, Fc4-Of6, Og5-Fc5)
19. Ispancha partiya-(e4-e5, Of3-Oc6, Fb5-…)
20. Marshall kontratakasi-(e4-e5, Of3-Oc6, Fb5-a6, Fa4-Of6, 0-0-

Fe7, pb1-b5, Fb3-0-0, c3-d5, …)

Yarim ochiq debyutlar mundarijasi:

1. Fransuzcha himoya-(e4-e6, …)
2. Pirtsa-Ufimstev himoyasi-(e4-d6, …)
3. Karo-Kann himoyasi-(e4-c6, …)
4. Ikki yoqlama fianketto-(e4-b6, …), (e4-g6, …)
5. Skandinaviya himoyasi-(e4-d5, …)
6. Sitsilyancha himoya-(e4-c5, …)
7. Alyoxin himoyasi-(e4-Of6, …)
8. Nimtsovich debyuti-(e4-Oc6, …)

Yopiq debyutlar mundarijasi:

1. Farzin gambit-(d4-d5, c4-…)
2. Albin kontrgambiti-(d4-d5, c4-e5, …)
3. Chigorin himoyasi-(d4-d5, c4-Oc6, …)
4. Kapablanka sistemasi-(d4-d5, c4-e6, …)
5. Slavyancha himoya-(d4-d5, c4-c6, …)
6. Kataloncha boshlanish-(d4-d5, c5-e6, g3-…)
7. Yangi hindcha himoya-(d4-Of6, c4-e6, Of3-…)
8. Blyumenfeld gambiti-(d4-Of6, c4-e6, Of3-c5, d5-b5)
9. Nimtsovich himoyasi-(d4-Of6, c4-e6, Oc3-Fb4, …)
10. Budapesht gambit-(d4-Of6, c4-e5, …)
11. Gryunfeld himoyasi-(d4-Of6, c4-e6, Oc3-d5, …)
12. Eski hindcha himoya-(d4-Of6, c4-g6, Oc3-Fg7, e4-d6)
13. Benoni himoyasi-(d4-c5, …)
14. Voljskiy (Benko) gambit-(d4-Of6, c4-c5, d5-b5, …)
15. Farzin piyodalari debyuti-(d4-d5, Of3-Of6, …)
16. Gollandcha himoya-(d4-f5, …)
17. Inglizcha boshlanish-(c4-…)
18. Larsen debyuti-(b3-…)
19. Reti debyuti-(Of3-…)
20. Berda debyuti-(f4-…)
21. Sokolskiy debyuti-(b4-…)

O‘yinning boshlanishi uch qoidaga amal qilingan holda boshlansa, taxtada yaxshi vaziyat yuzaga keladi.

Nazorat savollari:

1. Shaxmatda “debyut” atamasi nimani anglatadi?

2. Partiya boshida markaz maydonini egallash nega muhim hisoblanadi?
3. Debyutlar qanday turlarga ajratiladi?
4. Debyut bosqichi odatda nechta yurishdan iborat bo‘ladi?
5. O‘yinning boshlanishida nechta asosiy tamoyilga amal qilinishi kerak?
6. Ochiq debyutlarda qanday strategik xususiyatlar kuzatiladi?
7. Yopiq debyutlarning asosiy xususiyati nimada?
8. Mashhur ochiq debyutlardan kamida uchta misol keltiring.

Mavzuga oid test savollari:

1. Shaxmat partiyasida “debyut” qanday bosqichni anglatadi?
A) O‘rtacha o‘yin bosqichi
B) Tugatish (endshpil) bosqichi
C) O‘yinning boshlang‘ich bosqichi
D) Mot holati

2. Quyidagi yurishlardan qaysi biri eng mashhur debyut yurishlaridan biridir?
A) h2-h3
B) e2-e4
C) a2-a4
D) g2-g4

3. Debyutda qaysi sipohlarni birinchi harakatga keltirish tavsiya etiladi?
A) Farzin va shoh
B) Piyoda va farzin
C) Ot va fil
D) Rux va fil

4. Debyutda markaziy kataklarni egallash nima uchun muhim?
A) Dushmanning donalarini urish uchun
B) Raqibni motga tushirish uchun
C) Taxta o‘rtasini nazorat qilish va sipohlarning harakatini erkinlashtirish uchun
D) Rokirovka qilish uchun

5. Quyidagilardan qaysi biri debyutga oid to‘g‘ri qoidalardan biri emas?
A) Otlarni o‘yin boshida o‘rtaga chiqarish
B) Farzin bilan erta yurish qilish
C) Shoh xavfsizligini erta ta’minlash
D) Ruxlarni markazga chiqarish uchun joy tayyorlash

6. Debyut bosqichi odatda nechta yurishni o‘z ichiga oladi?
A) 8–12 yurish
B) 3–5 yurish
C) 15–20 yurish
D) 1–3 yurish

7. “Fransuzcha himoya” qanday debyutlar turkumiga kiradi?
A) Yopiq debyut
B) Ochiq debyut
C) Yarim ochiq debyut
D) Kombinatsion debyut

8. Debyutlarning asosiy necha turi mavjud?
A) 2 ta
B) 5 ta
C) 4 ta
D) 3 ta

9. Quyidagilardan qaysi biri ochiq debyutga misol bo‘ladi?
A) 1.d4 d5
B) 1.e4 e5
C) 1.e4 c5
D) 1.d4 Nf6

10. Debyutda rokirovkani erta bajarishning asosiy sababi nima?
A) Farzinni tez chiqarish uchun
B) Piyodalarni himoya qilish uchun
C) Shoh xavfsizligini ta’minlash uchun
D) Raqibga bosim o‘tkazish uchun

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. Norboyev.N., Ximaydinov A. Shaxmat nazariyasi va amaliyoti. Darslik. Termiz davlat universiteti: 2022 y. – 445 bet
2. Mamajonov D.A. Shaxmat nazariyasi va metodikasi: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent, 2023. – 188 b.
3. Mirbabayev M.I. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: o‘quv qo‘llanma. — Toshkent, 2022. — 105 b.
4. Turdaliyev X. va boshq. FIDE shaxmat qoidalari: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Tafakkur avlodi, 2021. – 48 b.
5. Xoliqov U.Q. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: darslik. – Guliston, 2024. – 300 b.
6. Xoliqov U.Q, Qazaqbaev A.M, Qaypov N.A. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: o‘quv-metodik qo‘llanma. Nukusю 2025. –192 b.

4.2. Mittelshpil

Debyut bosqichi yakunlangach, o‘yinning navbatdagi muhim qismi - mittelshpil, ya’ni o‘rtacha o‘yin bosqichi boshlanadi.

Bu bosqich shaxmat partiyasining eng faol va murakkab qismi hisoblanadi. Aynan shu vaqtda oq va qora donalar o‘rtasida asosiy jang, ya’ni markaziy to‘qnashuvlar ro‘y beradi.

Mittelshpilda muvaffaqiyatga erishish uchun barcha sipohlarni, jumladan, piyodalarni ham to‘g‘ri va uyg‘un boshqarish katta ahamiyatga ega. Har bir dona bir-birini qo‘llab-quvvatlashi, birgalikda rejalashtirilgan harakatni amalga oshirishi kerak.

Tajribali shaxmatchilar bu bosqichda faqat donalarni yuritish bilan cheklanib qolmay, balki raqibning strategiyasini anglashga, uning niyatini ilg‘ashga va o‘z rejasiga qat’iy amal qilishga intiladilar.

Shunday qilib, mittelshpil o‘yinning asosi bo‘lib, u yerda nafaqat kombinatsiyalar, balki puxta o‘ylangan taktik yurishlar ham hal qiluvchi rol o‘ynaydi.

Foydali tavsiyalar:

- shaxmatda muvaffaqiyatga erishish uchun o‘yinga doimo faol yondoshuv bilan kirishing, ijodkorlik va sabr-toqatni doimiy yo‘ldosh qiling. Har bir yurishni puxta o‘ylab, qiziqish bilan amalga oshiring.

- kurash maydonida imkon qadar ko‘proq sipohlaringizni faol harakatga jalb etishga intiling. Ularning birgalikdagi harakati g‘alabaga olib keluvchi muhim omildir.

- o‘zingizning strategik rejalaringizni tuzishdan avval, raqibingizning yurishlarini, uning tahdidlarini oldindan sezishga harakat qiling. Shunda nafaqat o‘zingizni himoya qilasiz, balki hujumkor pozitsiyaga ham ega bo‘lasiz.

O‘yin o‘rtasi – mittelshpil bosqichi shaxmatchidan yanada chuqur tafakkur va diqqatni talab qiladi. Aynan shu bosqichda maydonda murakkab vaziyatlar vujudga keladi, qarorlar esa tez-tez o‘yin taqdirini hal qiladi. Shuning uchun debyut bosqichidanoq o‘yin uchun aniq strategik yo‘nalishni belgilab olish nihoyatda muhimdir. O‘yin o‘rtasida tashabbusni qo‘lga olish yoki uni boy berish ko‘p jihatdan aynan dastlabki yurishlarda qilingan tayyorgarlikka bog‘liq bo‘ladi.

Nazorat savollari:

1. Mittelshpil tushunchasi nimani anglatadi?
2. O‘yin o‘rtasida shaxmatchi nimaga ko‘proq e’tibor qaratishi kerak?
3. Tashabbusni qo‘lga kiritish yoki yo‘qotish nimalarga bog‘liq bo‘ladi?
4. Qaysi sipohlar o‘yin o‘rtasida asosiy janglarda faol qatnashadi?
5. Debyut va mittelshpil o‘rtasida qanday bog‘liqlik mavjud?

6. O‘yin o‘rtasida markaziy kataklarni nazorat qilishning afzalliklari nimalarda namoyon bo‘ladi?
7. Mittelshpilda kombinatsion o‘yinlarni amalga oshirish uchun qanday sharoitlar bo‘lishi kerak?
8. O‘yin o‘rtasida piyodalarni oldinga surish strategiyasi qachon samarali bo‘ladi?

Mavzuga oid test savollari:

1. Mittelshpil nima?
A) O‘yinning yakuniy bosqichi
B) O‘yinning boshlanish bosqichi
C) O‘yinning o‘rtacha bosqichi
D) O‘yinning tayyorgarlik bosqichi

2. Mittelshpil qaysi bosqichdan keyin boshlanadi?
A) Debyutdan so‘ng
B) Endshpildan so‘ng
C) O‘rtadagi kombinatsiyalardan so‘ng
D) Hujumdan so‘ng

3. Mittelshpil bosqichida asosiy janglar qayerda ro‘y beradi?
A) Burchaklarda
B) Markazda
C) Yon chiziqlarda
D) Qirol qanotida

4. Mittelshpilda muvaffaqiyatga erishish uchun nima muhim?
A) Faqat piyodalarni himoya qilish
B) Faqat kuchli donalarni ishlatish
C) Barcha sipohlarni uyg‘un boshqarish
D) Faqat raqibni hujumga majburlash

5. Tajribali shaxmatchilar o‘yin o‘rtasida nimalarga e’tibor qaratadi?
A) Donalarni almashtirish
B) Raqib strategiyasini anglash
C) Faqat tez yurish
D) Yaqin masofadagi hujumlar

6. Mittelshpilda qanday harakatlar hal qiluvchi rol o‘ynaydi?
A) Faqat piyoda yurishlari
B) Tasodifiy yurishlar
C) Puxta o‘ylangan taktik yurishlar
D) Donalarni orqaga qaytarish

7. Shaxmatda muvaffaqiyatga erishish uchun qanday yondashuv kerak?
A) Faol va ijodkorona yondashuv
B) Faqat himoyada o‘tirish
C) Raqib yurishlarini ko‘rmaslik
D) Tasodifiy rejalar tuzish

8. Sipohlarni faol harakatga jalb etishning foydasi nima?
A) Raqibni chalkashtiradi
B) Maydonni to‘sadi
C) Birgalikdagi harakat g‘alabaga olib keladi
D) Raqibning vaqtini oladi

9. O‘yin o‘rtasida tashabbusni qo‘lga olish nimalarga bog‘liq?
A) Faqat raqibning xatolariga
B) Debyutdagi tayyorgarlikka
C) Piyoda yo‘llariga
D) Tasodifiy vaziyatlarga

10. Mittelshpil bosqichi shaxmatchidan nima talab qiladi?
A) Sabr-toqat va tezkorlik
B) Chuqur tafakkur va diqqat
C) Faqat kuchli donalarga e’tibor
D) Oson g‘alabani kutish

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. Norboyev.N., Ximaydinov A. Shaxmat nazariyasi va amaliyoti. Darslik. Termiz davlat universiteti: 2022 y. – 445 bet
2. Mamajonov D.A. Shaxmat nazariyasi va metodikasi: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent, 2023. – 188 b.
3. Mirbabayev M.I. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: o‘quv qo‘llanma. — Toshkent, 2022. — 105 b.
4. Turdaliyev X. va boshq. FIDE shaxmat qoidalari: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Tafakkur avlodi, 2021. – 48 b.
5. Xoliqov U.Q. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: darslik. – Guliston, 2024. – 300 b.
6. Xoliqov U.Q, Qazaqbaev A.M, Qaypov N.A. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: o‘quv-metodik qo‘llanma. Nukusıo 2025. –192 b.

4.3. Endshpil

Har bir shaxmat partiyasining o‘rtalarida, ya’ni taxtada ko‘plab donalar bo‘lgan holatda, odatda raqib shohini mot qilish imkoni bo‘lmaydi. Bu bosqichda har ikki tomonning kuchli sipohlari maydonda faol harakatda bo‘ladi. Sipohlar asta-sekin o‘yin davomida almashtirilgach, partiya endshpil - ya’ni o‘yin oxiri bosqichiga kiradi. Bu bosqichda kuchlar kam bo‘ladi, mot qilish imkoniyatlari kamayadi, lekin g‘alaba uchun strategik bilim zarur bo‘ladi. Ayniqsa, piyodani farzinga aylantirish orqali yutuq qo‘lga kiritish mumkin

Endshpil va uning asosiy xususiyatlari. Endshpil - bu shaxmat o‘yinining yakuniy bosqichi bo‘lib, taxtada kam dona qolganida sodir bo‘ladi. Bu holatda shohga bevosita tahdid kuchli emas, ammo g‘alaba yoki durang natijasi nozik o‘yin orqali hal bo‘ladi.

Shaxmatda bir nechta endshpil turlari uchraydi. Ular taxtada qolgan kuchli donalarga qarab nomlanadi:

- Farzinli endshpil;
- Ruhli endshpil;
- Filli endshpil;
- Otli endshpil;
- Piyodali endshpil;

Bu kabi o‘yin oxirlarida g‘alabani qo‘lga kiritish uchun maxsus bilimlarga ega bo‘lish va endshpilning asosiy qoidalariga amal qilish muhimdir.

Endshpilning birinchi muhim qoidasi. Bu bosqichda endi shoh himoyada emas, aksincha - faol ishtirokchi bo‘lishi lozim. Ya’ni, shaxmat o‘yinining boshidan to o‘rtalarigacha asosan himoyalanib turgan shoh, endshpilda hujumda faol rol o‘ynaydi. Ayniqsa, piyodali endshpillarda shohning markazga chiqishi va piyodalarni qo‘llab-quvvatlashi hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Endshpilning ikkinchi muhim qoidasi. O‘yin oxirida, ya’ni endshpil bosqichida har bir dona juda katta ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, ularning faolligi va taxtada harakatlanish imkoniyatlari (ya’ni yurish maydoni) muhim hisoblanadi. Qolgan sipohlar soni kam bo‘lgani uchun ularning har birini to‘g‘ri va faol ishlatish zarur. Har bir dona qancha ko‘p maydonni nazorat qilsa, u shuncha foydali bo‘ladi. Aynan shu sababli, o‘yin yakunida har bir sipohning yurish imkoniyatini to‘liq ishga solish kerak.

Endshpilning uchinchi muhim qoidasi. Endshpilda piyodalar o‘ta muhim rol o‘ynaydi. Ularning taxtadagi tartibli joylashuvi ko‘pincha butun o‘yinning natijasini belgilaydi. Masalan, yakka qolgan piyoda yoki bir-birining orqasiga qator joylashgan qavatlashgan piyodalar o‘yinda salbiy holat hisoblanadi. Shuning uchun shaxmatchi piyodalarni to‘g‘ri boshqarishi, ularni himoya ostida ilgarilatishi kerak.

Umuman olganda, endshpilda yuqorida aytib o‘tilgan uchta asosiy qoidaga amal qilish muhim:

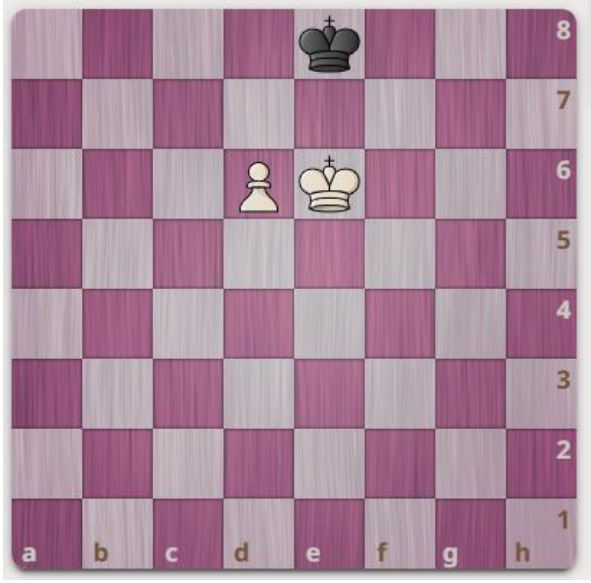
1. Shoh faol ishtirokchi bo‘lishi kerak;
2. Sipohlar to‘liq faollashtirilishi zarur;
3. Piyodalar to‘g‘ri tartibda joylashgan bo‘lishi lozim.

Bundan tashqari, o‘yin amaliyotida shaxmatchilar turli kichik endshpil qoidalari bilan ham duch kelishadi. Bu holat tajriba orqali shakllanadi.

Muhim eslatma:

O‘yin so‘ngiga yaqinlashgan sayin piyodalar qiymati oshadi. Hatto, uchta yaxshi joylashgan piyoda bitta ot yoki fildan ham kuchliroq hisoblanadi. Shu sababli, yengil sipohlarni (ot, fil) uchta faol piyodaga almashtirish o‘yin yakunida foydali strategiyaga aylanishi mumkin.

Endshpilda eng sodda, ammo muhim holatlardan biri bu - bir tomonning faqat shohi va piyodasi**,** ikkinchi tomonning esa faqat shohi qolgan vaziyatdir. Bunday holatlarda o‘yinni yutish yoki durang bilan yakunlash to‘g‘ri strategiya va aniqlik talab qiladi. Keling, ana shunday oddiy yakuniy holat qanday kechishini tahlil qilib chiqamiz. (25-diagrammaga qarang).

25-diagramma

Ko‘plab endshpil vaziyatlarida asosiy holatlar bir xil bo‘ladi va ularni yodda saqlash muhim. Natija ko‘pincha yurish navbatiga bog‘liq bo‘ladi: agar yurish navbati qoralarda bo‘lsa, oqlar g‘alaba qozonadi, aksincha, yurish oqlardan boshlansa, o‘yin ko‘pincha durang bilan tugaydi.

Asosiy qoida shunday: agar piyoda oxiridan ikkinchi qatorda (2- yoki 7-qator) shohga shax e’lon qilmasdan oldinga o‘tsa, u holda farzinga aylanish imkoniga ega bo‘ladi. Aks holda, g‘alaba qo‘lga kiritilmaydi.

Nazorat savollari:

1. Endshpil nima va u qaysi bosqichdan keyin boshlanadi?
2. Endshpilda shohning vazifasi qanday o‘zgaradi?
3. Qaysi holatda piyodalar qiymati ot yoki fildan ham kuchli bo‘lishi mumkin?
4. Endshpil turlari nechta va ular qanday nomlanadi?
5. Endshpilda sipohlarning faolligi nimaga ta’sir qiladi?
6. Piyodalar qanday joylashganda salbiy holat yuzaga keladi?
7. 25-diagrammada natija nimaga bog‘liq bo‘ladi?
8. Piyoda oxiridan ikkinchi qatorda bo‘lsa, qachon farzinga chiqishi mumkin?

Mavzuga oid test savollari:

1. Endshpil bosqichi qachon boshlanadi?
A) Debyut tugagach
B) Donalar soni kamaygach
C) O‘yinda durang e’lon qilingach
D) Farzin yo‘qolgach

2. Endshpilda shohning asosiy roli qanday?
A) Himoyada qolish

B) Faol hujumkor ishtirokchi bo‘lish
C) Donalarni almashtirish
D) Piyodani himoya qilishdan voz kechish

3. Qaysi donalar soni uchta faol piyodaga teng yoki undan kam qiymatga ega bo‘lishi mumkin?
A) Ruh
B) Ot yoki fil
C)Farzin
D) Shoh

4. Quyidagilardan qaysi biri endshpil turlariga kirmaydi?
A) Farzinli
B) Ruhli
C) Debyutli
D) Piyodali

5. Endshpilning uchinchi asosiy qoidasi nimani ta’kidlaydi?
A) Shoh markazda turishi kerak
B) Sipohlar faollashishi kerak
C) Piyodalar to‘g‘ri joylashishi kerak
D) Farzin himoyada qolishi kerak

6. Qaysi piyodalar joylashuvi salbiy holat hisoblanadi?
A) Qavatlashgan yoki yakka piyodalar
B) Markaziy piyodalar
C) Qanot piyodalar
D) Himoyalangan piyodalar

7. 25-diagrammada natija asosan nimaga bog‘liq?
A) Shoh pozitsiyasiga
B) Yurish navbatiga
C) Piyodalar soniga
D) Farzin mavjudligiga

8. Piyoda oxiridan ikkinchi qatorda farzinga chiqishi uchun qanday shart kerak?
A) Shohni mot qilish
B) Shoh e’lon qilmasdan yetib borish
C) Dastlabki yurishda ilgarilash
D) Donalarni almashtirish

9. Endshpilda sipohlarning yurish maydoni nimaga ta’sir qiladi?
A) Piyoda qiymatiga
B) Ularning foydaliligiga
C) O‘yinning davomiyligiga
D) Shohning faolligiga

10. Endshpil bosqichida shohning markazga chiqishi ayniqsa qaysi turdagi endshpillarda hal qiluvchi ahamiyatga ega?
A) Piyodali endshpillarda
B) Farzinli endshpillarda
C) Ruhli endshpillarda
D) Fil endshpillarda

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. Norboyev.N., Ximaydinov A. Shaxmat nazariyasi va amaliyoti. Darslik. Termiz davlat universiteti: 2022 y. – 445 bet
2. Mamajonov D.A. Shaxmat nazariyasi va metodikasi: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent, 2023. – 188 b.
3. Mirbabayev M.I. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: o‘quv qo‘llanma. — Toshkent, 2022. — 105 b.
4. Turdaliyev X. va boshq. FIDE shaxmat qoidalari: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Tafakkur avlodi, 2021. – 48 b.
5. Xoliqov U.Q. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: darslik. – Guliston, 2024. – 300 b.
6. Xoliqov U.Q, Qazaqbaev A.M, Qaypov N.A. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: o‘quv-metodik qo‘llanma. Nukusю 2025. –192 b.

V-BOB. KOMBINATSIYA VA UNING YUZAGA KELISHI

5.1. Shaxmat strategiyasi va taktikasi

Shaxmat strategiyasi - bu o‘yinda qo‘llaniladigan asosiy prinsiplar va usullar majmuasidir. U raqib pozitsiyasiga bosqichma-bosqich va tizimli tarzda bosim o‘tkazishni rejalashtirish va amalga oshirishga qaratilgan. Aslida, shaxmat paydo bo‘lganidan beri strategiya uning ajralmas qismi bo‘lib kelgan.

Shaxmat strategiyasi uzoq muddatli rejalarga asoslanadi. Bu jarayon shaxmat taktikasi bilan chambarchas bog‘langan: strategik maqsadlarga erishish uchun taktik usullar qo‘llaniladi. Aynan strategiya hujumlarni rejalashtirish va ularni samarali tarzda birlashtirish uchun poydevor yaratadi. Farqi shundaki, strategiya — mavhum va umumiy yo‘l-yo‘riq, taktika esa — aniq va amaliy harakatlar majmuasidir. Strategik asosda olib borilgan o‘yinlar pozitsiyaviy o‘yinlar deb ataladi, taktik yo‘nalishdagi o‘yinlar esa kombinatsion xarakterga ega bo‘ladi.

Yaxshi shaxmatchining kuchi, avvalo, quyidagi jihatlar bilan belgilanadi:

- yurish variantlarini aniqlik bilan hisoblash;

- vaziyatni to‘g‘ri tahlil qilish;

- vaziyatga mos, foydali o‘yin rejasini ishlab chiqish qobiliyati.

Agar yurish variantlarini hisoblash ko‘nikmasi taktika doirasiga kirsa, unda pozitsiyani baholay olish va unga mos strategik rejani tuzish esa - strategik mahoratning eng muhim qismlaridir.

Zamonaviy shaxmat o‘yinlarida raqiblarning kuchli qarshiligi va doimiy o‘zgaruvchan holatlar sharoitida nafaqat strategik fikrlash, balki tezkor taktik harakatlar ham talab etiladi. Shu bois, har bir kuchli shaxmatchi har ikkala yo‘nalishda - ham strategiyada, ham taktikada puxta bilim va amaliyotga ega bo‘lishi kerak.

Amaliy tajriba shuni ko‘rsatadiki, yosh shaxmatchilar odatda taktik vaziyatlarda tezda to‘g‘ri yo‘lni topa olishadi. Ular dona yutish, kombinatsiyalarni tuzish kabi qisqa muddatli vazifalarni yechishda mohirlik ko‘rsatishadi. Biroq, strategik jihatdan chuqur fikrlash, ya’ni o‘yin davomida uzoq muddatli reja tuzish, pozitsiyalarni chuqur baholash borasida ba’zan qiynalishadi yoki ortda qolishadi.

Mazkur bobning asosiy vazifasi - shaxmatchilarga o‘z strategik mahoratini mustaqil ravishda rivojlantirish uchun zarur yo‘nalishlarni

ko‘rsatishdan iborat. Bu bo‘lim orqali o‘yinning strategik tomonlarini o‘rganish, chuqur anglash va amaliyotda qo‘llash imkoniyati yaratiladi.

Quyida strategiya bilan bog‘liq asosiy elementlar yoritiladi. Ularni o‘zlashtirish orqali shaxmatchi mavjud vaziyatni yanada to‘g‘ri tahlil qilish, kuchli yoki zaif tomonlarni aniqlash, optimal reja tuzish kabi ko‘nikmalarga ega bo‘ladi. O‘yin o‘rtalarida yuzaga keladigan tipik pozitsiyalar tahlil qilinadi va ular asosida qanday qarorlar qabul qilish mumkinligi o‘rgatiladi. Bu esa rejalashtirishga ongli yondashish ko‘nikmasini shakllantiradi.

Strategiyaga oid turli mavzularni o‘rganishda nafaqat umumiy qabul qilingan nazariy fikrlar, balki real o‘yinlarda tez-tez uchraydigan istisno holatlar ham tahlil qilinadi. Bu holatlar klassik qoida va yondashuvlarni qayta ko‘rib chiqishga, mustahkam va moslashuvchan fikrlashga undaydi.

Shaxmatchining mahorati va tajribasi ortgani sari u turli pozitsiyalarni baholashda keng doiradagi yondashuvlarni qo‘llay oladi. Shu sababdan, ushbu bo‘limdagi materiallar shaxmatchining strategik tafakkurini, pozitsion didini va o‘yinga puxta tayyorgarlik ko‘rish qobiliyatini shakllantirishga xizmat qiladi.

E’tiborga molik jihat shundaki, bu bo‘limda faqat alohida fragmentlar emas, balki partiyalar to‘liq ko‘rinishda tahlil qilinadi. Bu esa debyut, o‘yin o‘rtasi (mittelshpil) va ba’zan endshpilning bir-biriga qanday bog‘lanishini kuzatishga imkon yaratadi. Shu yo‘l bilan shaxmatchi o‘yinni butun bir tizim sifatida qabul qilishni o‘rganadi.

Tajriba to‘plash uchun esa dunyoning yetakchi grossmeysterlari tomonidan o‘ynalgan mashhur partiyalarni tahlil qilish tavsiya etiladi. Bunday partiyalar strategik fikrlashni rivojlantirish va real o‘yinlarda qo‘llaniladigan yondashuvlarni o‘rganishda eng yaxshi manbalar hisoblanadi.

Shaxmat o‘yinida strategik muvaffaqiyatga erishish uchun bir nechta muhim jihatlarga e’tibor qaratish lozim. Bu jihatlar shaxmatchiga mavjud pozitsiyani to‘g‘ri baholash, samarali reja tuzish va uni muvaffaqiyatli amalga oshirish imkonini beradi:

1. Donalarni to‘g‘ri joylashtirish – har bir sipoh o‘zining eng qulay va foydali pozitsiyasiga qo‘yilishi kerak. Ularning o‘zaro bog‘liqligi va bir-biriga yordam berishi muhim.
2. Kurash markaziga kuchlarni jamlash – o‘yin maydonining strategik nuqtalari, ayniqsa markaziy kataklar nazorat ostida bo‘lishi kerak.
3. Raqibga qiyinchilik tug‘dirish - har bir yurishda raqibni noqulay ahvolga solish, u uchun qulay rejalarni buzib yuborish strategik ustunlikni ta’minlaydi.

4. Joyni egallash va nazorat qilish - markazdagi yoki ochiq yo‘llardagi ustunlik pozitsion ustuvorlik keltiradi. Shuningdek, raqib donalarining harakatini cheklash ham muhim.

5. Piyodalar tizimini mustahkamlash - piyodalar tartibli va o‘zaro himoyalangan holda joylashishi kerak. Raqibning piyoda strukturasi esa zaiflashtirilishi maqsadga muvofiq.

6. “Yaxshi” va “yomon” donalarni ajratish - o‘yin davomida o‘z donalaringizni faol, himoyali holatda saqlab, raqib donalarini esa noqulay holatga tushirish kerak.

7. Ochiq va yarimochiq yo‘llar ustidan nazorat - farzin va ruhlar uchun ochiq yo‘llar ochish, muhim kataklar ustidan nazorat o‘rnatish orqali kuchli hujumlar amalga oshiriladi.

O‘yinning har bir bosqichida yuqoridagi elementlarning birgalikdagi ta’sirini tahlil qilish orqali mavjud vaziyat to‘g‘ri baholanadi va keyingi yurishlar uchun samarali reja tuziladi.

Shaxmat strategiyasining asosiy tamoyillari

Agar siz o‘yin yakunida g‘alabaga erishmoqchi bo‘lsangiz, quyidagi tamoyillarga amal qilishingiz shart:

- pozitsiyani chuqur tahlil qiling - donalarning joylashuvi, kuchlar muvozanati va raqib rejalarini inobatga oling.
- aniq reja tuzing - faqat yurish qilish emas, balki nima sababdan shu yurishni tanlayotganingizni bilib o‘ynang.
- variantlarni oldindan hisoblang - har bir yurishni rejalashtirishda bir necha ehtimoliy javoblarni ko‘zda tuting va ular orasidan eng foydalisini tanlang.

Ushbu strategik tamoyillar va elementlar o‘zlashtirilsa, shaxmatchi nafaqat yurishlar ketma-ketligini, balki o‘yin mazmunini anglay boshlaydi. Bu esa uni yuqori darajadagi pozitsion kurashlarga tayyorlaydi.

Shaxmat Taktikasi. Shaxmat taktikasi - bu o‘yindagi aniq rejalarni amalga oshirish uchun bajariladigan harakatlar, usullar va operatsiyalar yig‘indisidir. U strategik rejalarning asosiy bo‘g‘ini bo‘lib xizmat qiladi.

Shaxmat o‘yinida taktik xatolar yoki noto‘g‘ri hisob-kitoblar butun o‘yinning yo‘qotilishiga olib kelishi mumkin. Ayniqsa, raqib kuchlari to‘g‘ridan-to‘g‘ri to‘qnash kelganda yoki bir-biriga tahdid solgan vaziyatlarda taktik imkoniyatlar yuzaga keladi. Bunday vaziyatlarda donalarning birgalikda harakati va ular orasidagi hamkorlik muhim ahamiyatga ega bo‘ladi.

Taktik harakatlar uch asosiy qismdan iborat:

1. Hujum obyekti - bu shoh bo‘lishi mumkin, lekin boshqa dona yoki piyoda ham hujum nishoniga aylanishi mumkin.

2. Hujum vositalari - bu tahdid, zarba, ikki yoqlama hujum yoki kombinatsiyalar bo‘lishi mumkin.

3. Himoya choralar - bu zarba ostidagi donani chetga olib chiqish, boshqa donalar bilan himoyalash, zarba yo‘lini to‘sish yoki qarshi hujum bilan javob berishdir.

Ba’zan hujum biror aniq dona emas, balki raqib donalari joylashgan butun maydonga qaratiladi.

Kombinatsiya - bu taktik usul bo‘lib, bir yoki bir nechta donani qurbon qilish orqali ma’lum maqsadga erishishdir. U o‘zida chuqur rejalashtirish va oldindan ko‘ra bilish qobiliyatini talab qiladi. Kombinatsiyalar, odatda, estetik jihatdan ham qiziqarli bo‘ladi va ular ko‘pincha shaxmatdagi eng chiroyli lahzalarni yuzaga keltiradi.

Shaxmat nazariyotchilari turli kombinatsiyalar haqida o‘z fikrlarini bildirganlar, lekin haligacha bu borada yagona tushuncha mavjud emas.

Shaxmat taktikasining asosiy elementlari. Ko‘plab mutaxassislar shaxmat taktikasi elementlarini turlicha guruhlarga ajratgan. Masalan, Jorj Lisitsin ularni asosiy va yordamchi elementlarga bo‘lgan.

Asosiy taktika elementlari:

Ikki yoqlama zarba - bir yurishda ikkita hujum;

Ikki yoqlama kish - shohga bir vaqtda ikki tomondan tahdid qilish;

Ochiq hujum - orqadagi dona oldidagi donaning yurishi bilan yuzaga keladigan hujum;

Ochiq kish - yuqoridagining shohga nisbatan varianti;

Bog‘lov - raqib donasining harakatini cheklash, chunki u harakat qilsa, muhim dona yo‘qoladi.

Yordamchi elementlar:

Jalb qilish - raqib donasini kerakli joyga jalb qilish;

Chalg‘itish - raqib donasini muhim vazifasidan chalg‘itish;

Himoyani buzish - raqib donalarining o‘zaro himoya aloqasini buzish;

Maydonni bo‘shatish - muhim katakka joy ochish va boshqalar.[4]

Shaxmatda taktika - bu har bir yurishni puxta o‘ylab, donalarning imkoniyatlaridan maksimal darajada foydalanish san’atidir. U strategik rejalarga xizmat qilib, o‘yinning real harakatlar orqali rivojlanishini

[4] D. Mamajonov “Shaxmat nazariyasi va metodikasi”, o‘quv qo‘llanma. Toshkent-2023,188 bet.

ta’minlaydi. Shuning uchun har bir shaxmatchi nafaqat strategik fikrlash, balki taktik elementlarni ham puxta egallashi zarur.

Nazorat savollari:

1. Shaxmat strategiyasi deganda nimani tushunasiz?
2. Strategiya bilan taktika o‘rtasidagi farq nimalarda namoyon bo‘ladi?
3. Shaxmat o‘yinida strategiyaning qanday asosiy tamoyillari mavjud?
4. Kombinatsiya deganda nima tushuniladi va u qanday hollarda qo‘llaniladi?
5. Shaxmat taktikasi tarkibida asosiy va yordamchi elementlar qanday?
6. Shaxmat o‘yinida strategiyani muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun qanday omillar muhim hisoblanadi?
7. Taktik rejalashtirishda raqibning taktikasini oldindan bilishning qanday afzalliklari bor?
8. Strategik rejalarni tuzishda shaxmat taxtasidagi vaziyatni baholashning ahamiyati nimada?

Mavzuga oid test savollari:

1. Shaxmat strategiyasi nima?
A) Qisqa muddatli rejalar yig‘indisi
B) Kombinatsiyalar tahlili
C) Uzoq muddatli rejalarni tuzish va amalga oshirish tizimi
D) Raqibga kish berish san’ati

2. Strategiyada asosiy maqsad nima?
A) Yaqin hujumni boshlash
B) Pozitsiyani yaxshilash va kuchlarni to‘g‘ri joylashtirish
C) Shaxmat soatini yuritish
D) Kombinatsiya qilish

3. Taktika asosan qachon yuzaga keladi?
A) Endshpilda
B) Raqib donalari bevosita to‘qnashganda
C) O‘yindan oldin
D) Raqib taslim bo‘lganda

4. Quyidagilardan qaysi biri taktik element emas?
A) Ikki yoqlama zarba
B) Pozitsiyani strategik baholash
C) Bog‘lov
D) Ochiq hujum

5. Kombinatsiya deganda nima tushuniladi?
A) Qoidabuzarlik
B) Qurbonlik asosida yurilgan bir necha yurishli taktik reja
C) Donalarni ketma-ket joylashtirish
D) Raqib bilan kelishuv

6. Quyidagilardan qaysi biri strategik tamoyilga kiradi?
A) O‘yin rejasini tuzish
B) Yolg‘iz shoh bilan yurish
C) Ikki piyodali hujum
D) Raqibni vaqt bilan chalg‘itish

7. Taktikada nechta asosiy komponent mavjud?
A) 2
B) 3
C) 4
D) 5

8. **Qaysi element yordamchi taktik vosita hisoblanadi?**
A) Ochiq kish
B) Ikki yoqlama hujum
C) Chalg‘itish
D) Ochiq hujum

9. Strategik rejalar nimaga bog‘liq bo‘ladi?
A) Faqat otlarning joylashuviga
B) Pozitsiyaning tahlili va bahosiga
C) Soatdagi vaqtga
D) Birinchi yurishga

10. Shaxmatdagi “bog‘lov” degani nima?
A) Piyodaning shohni himoya qilishi
B) Donaning harakatini cheklab, uni joyida ushlab qolish
C) Ikki dona bilan qamrab olish
D) Donalarni almashtirish

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. Norboyev.N., Ximaydinov A. Shaxmat nazariyasi va amaliyoti. Darslik. Termiz davlat universiteti: 2022 y. – 445 bet
2. Mamajonov D.A. Shaxmat nazariyasi va metodikasi: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent, 2023. – 188 b.
3. Mirbabayev M.I. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: o‘quv qo‘llanma. — Toshkent, 2022. — 105 b.
4. Turdaliyev X. va boshq. FIDE shaxmat qoidalari: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Tafakkur avlodi, 2021. – 48 b.
5. Xoliqov U.Q. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: darslik. – Guliston, 2024. – 300 b.
6. Xoliqov U.Q, Qazaqbaev A.M, Qaypov N.A. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: o‘quv-metodik qo‘llanma. Nukusıo 2025. –192 b.

5.2. Ikki yoqlama zarba

Ikki yoqlama zarba - bu raqibga qarshi yurilgan shunday yurishki, u bilan bir vaqtning o‘zida ikkita yoki undan ortiq dona (sipoh)ga hujum

qilinadi. Bu holatda hujum qilayotgan dona bir yo‘l bilan ikki tomonga tahdid soladi.

Agar o‘yin davomida siz ikki yoqlama zarbaga uchrasangiz, ko‘p hollarda faqat bitta donani saqlab qolish imkoniyati bo‘ladi. Qolgan dona esa raqib tomonidan osonlik bilan yutib olinadi. Juda kam hollarda bunday vaziyatdan har ikki donani ham saqlab qolishning iloji bo‘ladi.

Shuning uchun ikki yoqlama zarbadan qochish yoki uni oldindan sezib, ehtiyotkorlik bilan yurish strategiyasi tuzish shaxmatchining muhim mahoratlaridan biridir.

Oq ot bir vaqtning o‘zida qora shoxga “kisht” berish va qora farzinga hujum qilish mumkin,buning yordamida hal qiluvchi moddiy ustunlikka ega bo‘ladi. (26-27-diagrammalarga qarang).

26-diagramma

27-diagramma

Ikki tomonlama zarba berishdan namunalar:

28-diagramma

29-diagramma

Nazorat savollari:

1. Agar raqibni ikki sipohidan biriga hujum qilinsa, bu ikki yoqlama zarba deb ataladimi?
2. Agar raqibni uch sipohiga bir vaqtda hujum qilinsa, bu ikki yoqlama zarba deyiladimi?
3. Ko‘proq qaysi sipoh bilan ikki yoqlama zarba holatlarni bajarsa bo‘ladi.
4. Ikki yoqlama zarba nima?
5. Ko‘proq qaysi sipoh bilan ikki yoqlama zarba holatlarni bajarsa bo‘ladi ?
6. Ikki yoqlama zarba berishda piyodaning o‘rni qanday bo‘lishi mumkin?
7. Qaysi vaziyatda ikki yoqlama zarba samaraliroq bo‘ladi?
8. Ikki yoqlama zarbani muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun qanday reja tuzish kerak?

Mavzuga oid test savollari

1. Ikki yoqlama zarba nima?
A) Bir dona bilan bir nechta maydonni egallash
B) Bir dona bilan bir vaqtning o‘zida ikkita raqib donasiga hujum qilish
C) Ikkita donani bitta joyga joylashtirish
D) Bitta hujumga ikkita dona bilan javob qaytarish

2. Ikki yoqlama zarba ko‘proq qaysi dona yordamida amalga oshiriladi?
A) Ot
B) Piyoda
C) Rux
D) Shoh

3. Ikki yoqlama zarba asosan qaysi bosqichda sodir bo‘ladi?
A) Endshpilda
B) O‘yin o‘rtasida (mittelshpil)
C) Debyutda
D) Har qanday bosqichda emas

4. Ikki yoqlama zarbani to‘g‘ri amalga oshirish uchun nima muhim?
A) Shoshilish
B) Donalarni almashtirish
C) Raqib donalarining joylashuvini aniq tahlil qilish
D) Faqat himoyaga e’tibor qaratish

5. Quyidagi donalardan qaysi biri bilan ikki yoqlama zarba qilish eng qiyin?
A) Ot
B) Shoh

C) Rux
D) Feruz

6. Ikki yoqlama zarba qaysi vaziyatda foydasiz bo‘lishi mumkin?
A) Raqib piyodalari orqada bo‘lsa
B) Sizda ortiqcha dona bo‘lsa
C) Raqib sizning hujumingizga qarshi to‘g‘ri himoyalansa
D) Sizning ferzingiz taxtada bo‘lsa

7. Ikki yoqlama zarba bilan qanday natijaga erishish mumkin?
A) Raqibni chalg‘itish
B) Raqib donasini yutib olish yoki ustunlikka erishish
C) Himoyani kuchaytirish
D) Piyodani ilgari surish

8. Ikki yoqlama zarba qanday vaziyatda eng samarali bo‘ladi?
A) Raqibning barcha donalari bir chiziqda bo‘lsa
B) Raqib donalari beparvo joylashgan bo‘lsa
C) O‘yin boshida
D) Endshpilda

9. Quyidagilardan qaysi biri ikki yoqlama zarba emas?
A) Ot bilan shoh va ruxga hujum qilish
B) Ferz bilan ikki dona ustiga hujum
C) Donalarni bir chiziqqa joylashtirish
D) Piyoda bilan rux va ferzga tahdid qilish

10. Ikki yoqlama zarba orqali eng ko‘p nima sodir bo‘ladi?
A) Pozitsiya almashadi
B) Raqib o‘z donasini qoldirib ketadi
C) Raqib donasini yo‘qotadi
D) O‘yin cho‘ziladi

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. Norboyev.N., Ximaydinov A. Shaxmat nazariyasi va amaliyoti. Darslik. Termiz davlat universiteti: 2022 y. – 445 bet
2. Mamajonov D.A. Shaxmat nazariyasi va metodikasi: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent, 2023. – 188 b.
3. Mirbabayev M.I. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: o‘quv qo‘llanma. — Toshkent, 2022. — 105 b.
4. Turdaliyev X. va boshq. FIDE shaxmat qoidalari: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Tafakkur avlodi, 2021. – 48 b.
5. Xoliqov U.Q. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: darslik. – Guliston, 2024. – 300 b.
6. Xoliqov U.Q, Qazaqbaev A.M, Qaypov N.A. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: o‘quv-metodik qo‘llanma. Nukusıo 2025. –192 b.

5.3. Ochmas

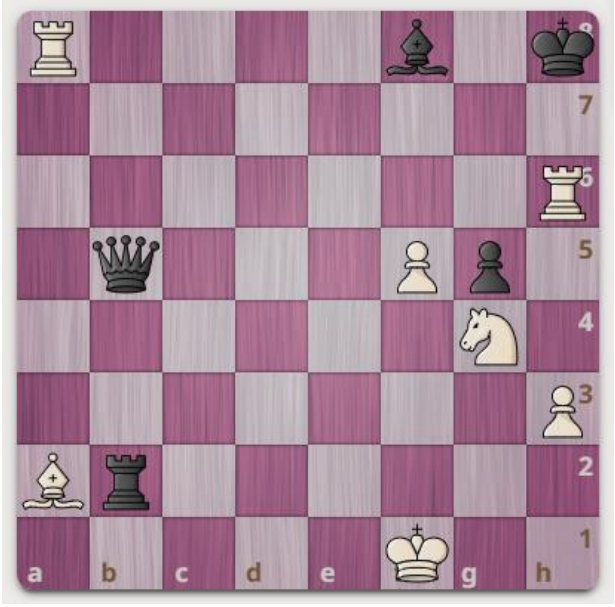
Shaxmatda “ochmas” zarbasi (yoki “ochilmaydigan hujum”) - bu maxsus taktika bo‘lib, unda bitta sipoh orqali raqibning ikki donasiga bir vaqtning o‘zida tahdid yaratiladi, lekin bu tahdid to‘g‘ridan-to‘g‘ri emas, balki noaniq, yashirin shaklda bo‘ladi.

Bunday holatda siz raqibning oldingi chiziqda turgan biror dona yoki piyodasiga hujum qilasiz, ammo haqiqiy maqsad - uning ortida yashiringan, qimmatroq va muhimroq sipoh bo‘ladi. Bu zarbaning maqsadi - raqibning oldingi donasini qimirlatishga majbur qilish, chunki shu harakat orqali ortda turgan dona **“**ochilib qoladi**”** va oson nishonga aylanadi.

“Ochmas” deb atalishining sababi shundaki, raqibning oldingi donasi orqa tarafdagi himoyalanmagan yoki zaif donani to‘sib turadi. Agar raqib bu oldingi donani harakatlantirsa, ortidagi dona himoyasiz qoladi yoki yo‘qotiladi. Shu sababli, raqib ko‘pincha yo oldingi donasini harakatsiz qoldirishga majbur bo‘ladi, yo esa o‘zining ikkinchi, kuchli donasini qurbon qilish xavfini ko‘z oldiga keltiradi. (30-31-32-33-diagrammalarga qarang).

30-diagramma

31-diagramma

32-diagramma

33-diagramma

Nazorat savollari:

1. Ochmas zarba nima va u qanday holatda yuzaga keladi?
2. Ochmas zarba berilayotgan vaziyatda nechta figura ishtirok etadi?
3. Ochmas zarbada ortda turgan figura qanday imkoniyatga ega bo‘ladi?
4. Ochmas zarba orqali raqib shohga shax berish mumkinmi?
5. Shaxmatda ochmas zarba ko‘proq qaysi figuralar yordamida amalga oshiriladi va nima uchun?
6. Ochmas zarba va ikki yoqlama zarba o‘rtasida qanday farqlar mavjud?
7. Ochmas zarbani muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun qanday sharoitlar zarur?
8. Qaysi hollarda ochmas zarba raqibning kuchli figurasini qo‘lga kiritishga yordam beradi?

Mavzuga oid test savollari:

1. Ochmas zarba qanday holatga aytiladi?
A) Bir donaning ikkita donaga bir vaqtning o‘zida hujum qilishi
B) Raqibning shohiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri hujum qilinishi
C) Oldingi dona hujum qilinib, orqadagi muhim dona tahdid ostida qolishi
D) Shaxmatda figuralar joyini o‘zgartirish

2. Ochmas taktikasi qanday zarbalar orqali amalga oshiriladi?
A) Faqat piyoda yurishlari bilan

B) Faqatgina diagonal yurishlar bilan
C) Harakat paytida ortda turgan figuraning ochilishi bilan
D) Faqat qirolichaning harakati bilan

3. Ochmas taktikasida hujum qilingan dona qanday holatda bo‘ladi?
A) Harakat qila olmaydi, chunki shoh ochiladi
B) Osonlik bilan olib qochiladi
C) Qaytar hujumga o‘tadi
D) Ferz bilan almashtiriladi

4. Quyidagilardan qaysi biri "ochmas" holat uchun misol bo‘la oladi?
A) Lodka bilan piyoda olish
B) Lodka ortida ferz bo‘lsa va oldinda raqib donasi tursa
C) Piyoda bilan shohga kisht berish
D) Fil bilan diagonal yurish

5. Ochmas zarbaning maqsadi nima?
A) Pozitsiyani almashtirish
B) Raqib donasini harakatga majbur qilib, orqa figuraning kuchini ochish
C) Shah berish
D) Shaxmat taxtasini tozalash

6. Qaysi donalar bilan “ochmas” zarbani ko‘p hollarda amalga oshirish mumkin?
A) Faqat piyodalar
B) Qirol va piyoda
C) Lodka, fil, ferz
D) Faqat ot

7. Ochmas holatda qaysi holat yuzaga keladi?
A) Raqib donasini darhol olib qo‘yish mumkin
B) Raqib donasi harakat qilsa — shoh ochiladi
C) Raqib kuchayadi
D) Kombinatsiya buziladi

8. Ochmas zarba bajarilganda raqib qanday yo‘qotishga duch keladi?
A) Qirolni yo‘qotadi
B) Donasidan voz kechishga majbur bo‘ladi
C) Yurishni o‘tkazib yuboradi
D) Shah beradi

9. Ochmas holatda oldingi dona nima uchun muhim?
A) Dushmanning asosiy hujumchisi hisoblanadi
B) Uning yordamida piyoda yetkaziladi
C) Qirolni himoya qiladi
D) Orqadagi figuraning ochilmasligi uchun to‘siq vazifasini bajaradi

10. Shaxmatdagi “ochmas” kombinatsiyasining kuchli jihati nimada?
A) Osonligini
B) Harakatlar sonining ko‘pligida
C) Raqibga bir vaqtning o‘zida ikki bosim qo‘yishda

D) Raqibning yurishiga to‘sqinlik qilmasligida

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. Norboyev.N., Ximaydinov A. Shaxmat nazariyasi va amaliyoti. Darslik. Termiz davlat universiteti: 2022 y. – 445 bet
2. Mamajonov D.A. Shaxmat nazariyasi va metodikasi: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent, 2023. – 188 b.
3. Mirbabayev M.I. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: o‘quv qo‘llanma. — Toshkent, 2022. — 105 b.
4. Turdaliyev X. va boshq. FIDE shaxmat qoidalari: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Tafakkur avlodi, 2021. – 48 b.
5. Xoliqov U.Q. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: darslik. – Guliston, 2024. – 300 b.
6. Xoliqov U.Q, Qazaqbaev A.M, Qaypov N.A. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: o‘quv-metodik qo‘llanma. Nukusıo 2025. –192 b.

5.4. Mot

Shaxmat o‘yinida shohga shax berilganda, agar u bundan qutulishning hech qanday yo‘li bo‘lmasa, bu holat **mot** deb ataladi. Bunday vaziyat yuzaga kelganda, o‘yin tugaganida, raqib shohini mot qilgan tomon g‘olib deb e’tirof etiladi, shohi mot bo‘lgan esa mag‘lub hisoblanadi.

Rasmiy musobaqalarda g‘alaba qozongan shaxmatchiga 1 ochko, mag‘lub bo‘lganiga esa 0 ochko yoziladi. Turnir yakunida eng ko‘p ochko to‘plagan ishtirokchi musobaqaning g‘olibi sifatida tan olinadi.

Shu sababli, mot qilish - shaxmatdagi asosiy va yakuniy maqsad sanaladi. Har bir o‘yinchi raqibining shohini mot qilishga intilib, o‘yinni shu tarzda yutishga harakat qiladi. Masalan, 34, 35, 36, 37 diagrammalarda qora shohning, 38, 39, 40, 41 diagrammalarda esa oq shohning mot holatlari tasvirlangan.

34-diagramma

35-diagramma

36-diagramma	37-diagramma
	
38-diagramma	**39-diagramma**
	
40-diagramma	**41-diagramma**

Nazorat savollari:

1. Shaxmatda “mot” nima degani?
2. Mot va shax orasidagi farq nimada?
3. Qanday hollarda mot yuz beradi?
4. Mot berish uchun qanday strategiyalar qo‘llaniladi?
5. Mot berilgandan so‘ng o‘yin qanday yakunlanadi?
6. Mot berishda ko‘proq qaysi figuralar samarali bo‘ladi va nima uchun?
7. Qanday holatda raqib shohini burchakda mot qilish osonlashadi?
8. Mot vaziyatini oldini olish uchun qanday himoya usullaridan foydalaniladi?

Mavzuga oid test savollari:

1. “Mot” shaxmatda nimani bildiradi?
A) Raqib qiroliga hujum
B) Shohning qochish yo‘li qolmagan holati
C) Durang holati
D) Qirol almashishi

2. Mot berilganda o‘yin qanday tugaydi?
A) Davom etadi
B) Durang e’lon qilinadi
C) Mot bergan tomon g‘alaba qozonadi
D) Qirol almashtiriladi

3. Quyidagilardan qaysi biri mot berishning asosiy sharti hisoblanadi?
A) Qirol yonida piyoda qolmasligi
B) Qirolning hech bir yurish imkoniyati bo‘lmasligi
C) Qirolning oldida fil bo‘lishi
D) Qirolning o‘z yurishini o‘tkazib yuborishi

4. “Shax” va “mot” o‘rtasidagi farq nimada?
A) Shaxda qirol yiqiladi, motda esa qochadi
B) Shaxda qirol qochishi mumkin, motda esa yo‘q
C) Shax va mot bir xil holat
D) Mot vaqtinchalik himoya

5. Qaysi vaziyat mot emas?
A) Qirolning barcha yo‘llari to‘sib qo‘yilgan bo‘lsa
B) Qirolni raqib figuralari o‘rab olsa
C) Qirolga hujum qilingan va qochish yo‘li bo‘lmasa
D) Qirol boshqa figuralar orqali himoyalanayotgan bo‘lsa

6. “Mat” so‘zining inglizcha shakli qanday yoziladi?
A) Check
B) Draw
C) Checkmate
D) Stalemate

7. Quyidagi hollardan qaysi biri mot berish uchun ishlatiladi?
A) Qirolning oldiga piyoda qo‘yish
B) Raqib qirolining barcha yo‘llarini to‘sish va hujum qilish
C) Qirolni boshqa rangli maydonga o‘tkazish
D) Qirolni o‘z joyida qoldirish

8. Shaxmat tarixida eng tez mot berish nechta yurishda sodir bo‘ladi?
A) 1
B) 2
C) 2 yurishda (“Ahmoq moti”)
D) 3

9. Mot berilgach o‘yin qay tarzda qayd qilinadi?
A) “Draw” deb yoziladi
B) “Shax” deb yoziladi
C) “1-0” yoki “0-1” deb yoziladi
D) “½ - ½” deb yoziladi

10. Mot berish jarayonida eng ko‘p qaysi figuralar ishtirok etadi?

A) Piyoda va fil
B) Feruz va rux (ladya)
C) Qirol va ot
D) Qirol va piyoda

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. Norboyev.N., Ximaydinov A. Shaxmat nazariyasi va amaliyoti. Darslik. Termiz davlat universiteti: 2022 y. – 445 bet
2. Mamajonov D.A. Shaxmat nazariyasi va metodikasi: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent, 2023. – 188 b.
3. Mirbabayev M.I. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: o‘quv qo‘llanma. — Toshkent, 2022. — 105 b.
4. Turdaliyev X. va boshq. FIDE shaxmat qoidalari: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Tafakkur avlodi, 2021. – 48 b.
5. Xoliqov U.Q. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: darslik. – Guliston, 2024. – 300 b.
6. Xoliqov U.Q, Qazaqbaev A.M, Qaypov N.A. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: o‘quv-metodik qo‘llanma. Nukusю 2025. –192 b.

5.5. Pot – durrang

Shaxmat o‘yinida uch turdagi yakuniy natija mavjud: g‘alaba, durang va mag‘lubiyat. G‘alaba - raqib shohiga mot qo‘yish orqali erishiladi; mag‘lubiyat -raqib tomonidan mot qabul qilish holati; durang esa partiyada g‘olib va mag‘lub aniqlanmagan vaziyatdir.

Durang - shaxmatda o‘ziga xos yakuniy natija bo‘lib, unda hech bir tomon g‘alaba qozona olmaydi. Bu holat quyidagi sharoitlarda yuzaga keladi:

Mot qilish imkoniyati yo‘q bo‘lsa. Masalan, taxtada faqat quyidagi figura tarkibi qolganida:

- ikki shoh;
- bitta shohga qarshi shoh va ot;
- bitta shohga qarshi shoh va fil;
- har ikkala tomonda bir xil rangdagi fil va shoh;
- bitta shohga qarshi shoh va ikkita ot (faqat ayrim maxsus holatlarda kuchsiz tomonning qo‘shimcha piyoda yoki boshqa figura mavjud bo‘lsa, ikkita ot bilan mot berish nazariy jihatdan mumkin).

Agar yuqorida sanab o‘tilgan figuralarga qo‘shimcha ravishda piyodalar yoki boshqa figuralar mavjud bo‘lsa, durang natijasi avtomatik

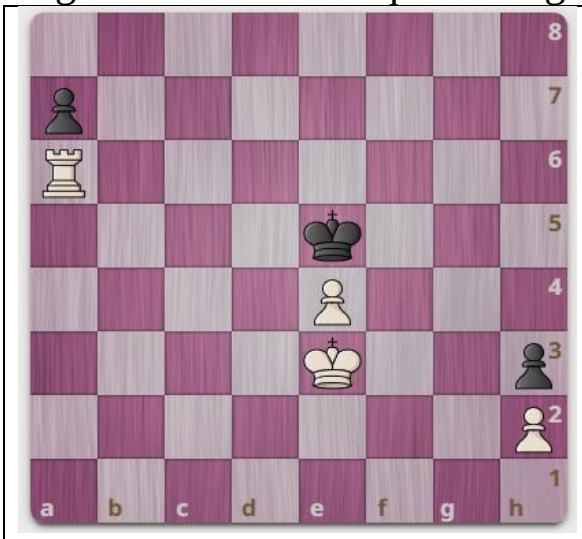
qayd etilmaydi, chunki bunday vaziyatda nazariy jihatdan mot qo‘yish imkoniyati saqlanib qoladi.

Pot - shaxmat o‘yinida yuzaga keladigan maxsus holat bo‘lib, bunda yurish navbati o‘yinchida bo‘lsa-da, u hech bir qonuniy yurishni amalga oshira olmaydi va shu bilan birga uning shohi mot holatida emas.

Uch marta takrorlangan pozitsiya. Agar o‘yin davomida bir xil pozitsiya uch marta takrorlansa (bunda navbat, figuralar joylashuvi va yurish imkoniyatlari bir xil bo‘lishi shart), o‘yinchi hakam orqali durang talab qilish huquqiga ega.

Ellik yurish qoidasi. Agar ketma-ket 50 yurish davomida hech bir piyoda yurishi va hech bir figura olish harakati sodir bo‘lmasa, o‘yinchi durang talab qilishi mumkin.

Masalan, 42, 43, diagrammalarda qora shohning, 44, 45 diagrammalarda esa oq shohning Pot holatlari tasvirlangan.

42-diagramma

43-diagramma

44-diagramma

45-diagramma

Nazorat savollari:

1. Pot holati shaxmat o‘yinida qanday vaziyatda yuzaga keladi?
2. Pot bilan shoh-mat orasidagi asosiy farq nimada?
3. Pot yuzaga kelganda o‘yin natijasi qanday bo‘ladi?
4. Pot vaziyatini oldindan sezish uchun qanday tahlil usullari qo‘llanadi?
5. Pot holatini majburan yuzaga keltirish qaysi hollarda foydali bo‘lishi mumkin?
6. Potga olib keladigan odatiy xatolar qaysilar?
7. Pot vaziyatini ko‘pincha qaysi turdagi yakuniy o‘yinlarda uchratish mumkin?
8. Pot holatini oldini olish uchun qanday strategiyalar qo‘llanadi?

Mavzuga oid test savollari

1. Pot nima?
A) Shohga hujum qilingan holat
B) O‘yinchining yurishga imkoniyati yo‘qligi, lekin shohga hujum qilinmagan holat
C) Raqibning yutishi holati
D) O‘yinchi xato yurish qilgan holat

2. Pot holatida o‘yin natijasi qanday bo‘ladi?
A) Oq yutadi
B) Qora yutadi
C) Durrang
D) O‘yin davom etadi

3. Quyidagilardan qaysi biri potga misol bo‘la oladi?
A) Shoh mat bo‘lishi
B) Shoh hujum ostida bo‘lmasa-da, boshqa yurishlar bo‘lmasligi
C) Qirolicha yo‘qolishi
D) Yigirma marta bir xil yurish

4. Pot yuzaga kelganda qaysi tomon yutadi?
A) Oxirgi yurishni qilgan tomon
B) Hech kim yutmaydi
C) Shohi xavfsiz bo‘lgan tomon
D) Raqib ko‘proq figura saqlagan tomon

5. Pot holatida qaysi qoidaga binoan o‘yin tugaydi?
A) Durrang qoidasi
B) Uch marta takror qoidasi
C) 50 yurish qoidasi
D) Qo‘sh piyada yurishi qoidasi

6. Potni oldini olish uchun o‘yinchi nima qilishi kerak?
A) Har doim hujum qilish
B) Qirolichani tezda qurbon qilish
C) Raqibning yurishini tezlashtirish
D) Shoh uchun xavfsiz va qonuniy yurishlarni rejalash

7. Pot vaziyatida shoh qayerda bo‘lishi mumkin?
A) Markazda
B) Qirralarda yoki burchaklarda
C) Qarshi tomonning birinchi

qatorida
D) Har qanday katakda

8. Pot holatini o‘yinchi qaysi holatda ataylab yarata oladi?
A) Yutqazish xavfi bo‘lganda
B) Yutayotgan paytda
C) O‘yin boshida
D) Raqib vaqt tugaganda

9. Pot durrang hisoblanishi qaysi xalqaro tashkilot qoidalarida belgilangan?
A) FIFA
B) FIDE
C) IOC
D) BWF

10. Pot yuzaga kelishi uchun qanday shart bo‘lishi kerak?
A) Shohga shax berilishi
B) Qirolichaning yo‘qolishi
C) Piyoda yetib borishi
D) Hech bir yurishning qonuniy bo‘lmasligi

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. Norboyev.N., Ximaydinov A. Shaxmat nazariyasi va amaliyoti. Darslik. Termiz davlat universiteti: 2022 y. – 445 bet
2. Mamajonov D.A. Shaxmat nazariyasi va metodikasi: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent, 2023. – 188 b.
3. Mirbabayev M.I. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: o‘quv qo‘llanma. — Toshkent, 2022. — 105 b.
4. Turdaliyev X. va boshq. FIDE shaxmat qoidalari: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Tafakkur avlodi, 2021. – 48 b.
5. Xoliqov U.Q. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: darslik. – Guliston, 2024. – 300 b.
6. Xoliqov U.Q, Qazaqbaev A.M, Qaypov N.A. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: o‘quv-metodik qo‘llanma. Nukusю 2025. –192 b.

GLOSSARY

Gambit – o‘yinning boshida piyoda yoki boshqa figuralarni qurbon qilish evaziga figuralarni tezroq rivojlantirish va hujumni boshlashga qaratilgan usul. Masalan, shoh gambiti, farzin gambiti va boshqalar.

Kontrgambit – oqlarning gambit yurishiga qoralarning ham gambit bilan javob berishi. Masalan, Folkbeer kontrgambiti, Albin kontrgambiti va boshqalar.

Sugsvang – o‘yinchining har qanday yurishi o‘ziga zarar keltiradigan majburiy vaziyat.

Temp – shaxmatda vaqtning bitta yurish orqali ifodalanadigan birligi.

Strategiya – maqsadga erishish uchun nima qilish kerakligi haqidagi reja.

Taktika – strategik maqsadni amalga oshirishdagi bosqichlar

Hujum – o‘yinchilardan birining raqib figuralari yoki shohiga qarshi faol yurishlari.

Qarshi hujum – bir tomon boshlagan hujumga javoban ikkinchi tomonning o‘z navbatida hujumga o‘tishi.

Oppozitsiya – shohning bir – biriga nisbatan qarama- qarshi joy-lashuvi

Debyut – shaxmat o‘yinining boshi

Mittelshpil – shaxmat o‘yinining o‘rtasi

Endshpil – shaxmat o‘yinining oxiri

Masala – oldindan tuzilgan sun’iy holat bo‘lib, unda oqlar belgilangan sonli yurishlarda (odatda 2–3 yurishda) raqib shohini mot qilishlari kerak bo‘ladi.

Analiz – o‘yin jarayonida yoki partiya tugagandan keyin har bir yurishni tahlil qilish, mavjud variantlarni hisoblash va xatolarni aniqlash. Masalan, murabbiy va shogird partiyani birga ko‘rib chiqadi, noto‘g‘ri yurishlar sababini tushuntiradi.

Ataka – raqibning shohiga yoki figuralariga qarshi faol hujum. Ataka odatda kombinatsiyalar orqali amalga oshiriladi. Masalan, bir nechta figurani bir yo‘nalishda hujumga safarbar qilish.

Blits – qisqa vaqtli shaxmat o‘yini, odatda har bir o‘yinchiga 3–5 daqiqa vaqt beriladi. Bu turdagi o‘yin tezkor fikrlash, avtomatik reaktsiyalarni talab qiladi.

Diagonal – shaxmat taxtasidagi qiya chiziqlar (a1–h8 yoki h1–a8 yo‘nalishlari). Fil va farzin asosan diagonallarda harakatlanadi.

Gorizontal – taxtaning chapdan o‘ngga qarab chiziqlari (1–8 raqamlar bilan belgilanadi). Masalan, “4-gorizontal” deganda a4–h4 qatori nazarda tutiladi.

Endshpil – o‘yinning yakuniy qismi bo‘lib, taxtada kam sonli figura qoladi. Endshpilda ko‘pincha piyodalarni o‘tkazish, shohni faol joyga olib chiqish hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Etyud – shaxmatdagi maxsus masala yoki kombinatsion vazifa. Etyudlar shaxmatchining hisoblash qobiliyatini rivojlantirish uchun tuziladi. Masalan, “oq yurib 3 yurishda mat qo‘ysin”.

Farzin – shaxmatdagi eng kuchli figura. U gorizontal, vertikal va diagonallarda xohlagancha yuradi. Odatda raqib shohiga eng xavfli hujumlarni amalga oshiradi.

Fil – diagonallarda yuruvchi figura. Har bir fil faqat bitta rangda (oq yoki qora kataklarda) harakatlana oladi.

Kombinatsiya – oldindan hisoblangan hujum va qurbonliklar yig‘indisi. Kombinatsiya orqali raqibni chalg‘itish, muhim figuralarini yutish yoki mat qilish mumkin.

Koordinata – shaxmat taxtasidagi kataklarni belgilash tizimi. Harflar (a–h) va raqamlar (1–8) yordamida aniqlanadi. Masalan, e4, h7.

Klassik shaxmat – odatiy vaqtda (har bir o‘yinchiga 90 daqiqa va undan ko‘proq) o‘ynaladigan shaxmat turi. Bu turda chuqur strategik rejalash imkoniyati kengroq.

Ot – “L” shaklida yuradigan figura. Ot faqat boshqa figuralardan oshib o‘tib yurishi mumkin. Masalan, d4 dagi ot f5 yoki b5 kataklariga yuradi.

Ochmas hujum – oldingi figura yo‘lidan chekinishi natijasida ortda turgan figuraning hujumi ochilishi. Masalan, piyoda oldinga surilganda, uning orqasidagi ruhning hujumi ochilishi.

Pat (Pot) – durrang holati, ya’ni shoh shax ostida emas, ammo hech bir qonuniy yurish yo‘q. Bu holatda o‘yin durrang deb e’lon qilinadi.

Piyoda – oddiy dona, faqat oldinga yuradi, lekin urishni diagonalda amalga oshiradi. Agar piyoda taxtaning qarama-qarshi tomoniga yetsa, u farzin, ruh, fil yoki otga aylanishi mumkin.

Pozitsion o‘yin – tezkor hujumga emas, balki figuralarning qulay joylashuviga asoslangan strategik o‘yin uslubi. Masalan, markazni egallash, kuchli kataklarni nazorat qilish.

Rokirovka – shoh va ruhning birgalikda joyini almashtirishi. Bu yurish shohni xavfsizroq joyga olib chiqish va ruhni o‘yinga tezroq qo‘shish

maqsadida bajariladi. Rokirovka qisqa (o‘ng tomonga) va uzun (chap tomonga) bo‘ladi.

Qo‘pol xato-yomon yurish – Ba’zi bir xatolar shaxmatchining o‘ziga shundoqgina ayon bo‘lib turadi, ammo bazilarini esa o‘ta tajribali shaxmatchilar bilib olishlari mumkin.

Qonuniy ehtimolli yurish - bu shaxmat qoidalariga asosan yurish hisoblanadi. Agar shaxmatchi birorta bo‘lsa ham qonuniy yurish qila olmay, uning shohi “kisht” xavfi ostida bo‘lmasa, bu partiya pot bilan yakunlanadi.

Qopqon - raqibni tushunmovchilikka, xatoga yo‘l qoyishiga olib keluvchi bir yoki bir necha yurishlar bo‘lib, uning oqibatida shaxmatchi xatoga va eng qo‘pol xatoga yo‘l qo‘yishi mumkin.

Qurbon berish - bu vaziyat ustunligiga ega bo‘lish uchun ma‘lum miqdorda moddiy yo‘qotishlarning amalga oshirilishidir. Bazida qurbon berishlar vaqtinchalik bo‘lishi mumkin. Qurbon berilgan sipohni qayta yutib olish mumkin.

Schvindel - kichik kombinatsiya natijasida paydo bo‘lgan keskin zarba.

Seytnot – o‘yinda vaqt yetishmovchiligi holati. Bu faqat shaxmat soati qo‘llanilganda yuz beradi, ya’ni belgilangan yurishlar sonini bajarish uchun ajratilgan vaqt tugab qolsa, seytnot holati kelib chiqadi.

Shaxmat nazariyasi – shaxmatning ilmiy yo‘nalishi bo‘lib, unda o‘yin jarayonini tahlil qilish va har bir bosqichda paydo bo‘ladigan turli naqsh va holatlarni o‘rganish nazarda tutiladi.

Shaxmat eskizlari – o‘yinda oldindan o‘ylangan va mahorat bilan bajarilgan kombinatsiya bo‘lib, ma’lum maqsadga erishishga olib keluvchi yagona yechim hisoblanadi.

Shaxmat estetikasi – shaxmat o‘yinining insonda ma’naviy va estetik zavq uyg‘otuvchi jihatlari.

X U L O S A

Shaxmat - insoniyat tomonidan asrlar davomida o‘ynalib kelgan murakkab va intellektual o‘yin bo‘lib, uning tarixi va pedagogik ahamiyati ko‘plab ilmiy, madaniy va ta’limiy manbalarda keng yoritilgan. Ushbu o‘yin - fikrlash, rejalashtirish va qaror qabul qilish qobiliyatlarini tizimli ravishda rivojlantirishga xizmat qiluvchi vosita hisoblanadi. Shaxmatning targ‘ib qilinishi pedagogik jarayonda bolalarning aqliy salohiyatini mustahkamlash, tafakkur samaradorligini oshirish va ijtimoiy-axloqiy fazilatlarni shakllantirishda muhim o‘rin tutadi.

Aqliy va kognitiv rivojlanishga ta’siri. Shaxmat murakkab kombinatorik muammolarni yechish, uzoq muddatli rejalashtirish va alternativ yechimlarni tahlil qilishga o‘rgatadi. O‘yin jarayonida o‘yinchi:

- vaziyatni tez va aniq tahlil qilishni,
- murakkab vaziyatlarda ilk va keyingi harakatlarning oqibatlarini hisoblashni,
- variantlarni solishtirish va optimallashtirishni,
- patternlarni (pozitsion va kombinatorik naqshlarni) eslab qolishni va qo‘llashni o‘rganadi.

Bular barchasi maktab darslarida, ilmiy-tadqiqot faoliyatida va kundalik hayotdagi muammolarni hal etishda bevosita qo‘llaniladigan kognitiv ko‘nikmalarni shakllantiradi.

Ma’naviy va estetik tarbiya. Shaxmat o‘yini nafaqat intellektual, balki ma’naviy-axloqiy tarbiya vositasidir. O‘yin odatda halollik, sabr-toqat, hurmat va adolat printsiplariga asoslanadi - murosaga tayyor bo‘lish, g‘alaba va mag‘lubiyatni donoona qabul qila olish kabi xulq-atvor me’yorlarini mustahkamlaydi. Shuningdek, shaxmat san’at tomonini ham o‘zida mujassam etadi: go‘zal kombinatsiyalar, endgamelarning eleganti yechimlari va strategik moslashuvlardan bahramand bo‘lish orqali o‘yinchi estetik didni rivojlantiradi.

Irodani mustahkamlash va xulq tarbiyasi. Shaxmat - irodani tarbiyalovchi maktab hisoblanadi. O‘yinda muvaffaqiyatga erishish uchun qat’iyat, intizom va qoidalarga rioya qilish talab etiladi. Qaror qabul qilish jarayonida o‘lchab-o‘ylab, ehtiyotkorlik bilan harakat qilish odatlari shakllanadi; bu esa insonning hayotiy qarorlarida ham barqarorlik va mas’uliyat hissini oshiradi. Shu sababdan shaxmat ko‘pincha pedagogik kurslar va tarbiyaviy dasturlarda intizom va irodani rivojlantirish vositasi sifatida qo‘llaniladi.

Xotira va “aql gimnastikasi”. Shaxmat mashqlari xotirani mustahkamlashga yordam beradi. O‘yinda ochiq pozitsiyalar, taktika

formulalari, debriyajlar va kombinatsiyalarni yodda saqlash talab etiladi. Shu jihatdan shaxmatni «aql gimnastikasi» deb atashadi: u mantiqiy fikrlashni faollashtirib, eslab qolish va tezkor xotiradan samarali foydalanishni rivojlantiradi.

Ilmiy, sport va badiiy qirralari. Shaxmat - sport, fan va san’atning o‘ziga xos uyg‘unligi sanaladi. Sport jihatidan qaralganda, u raqobat, turnir intizomi va jismoniy hamda ruhiy chidamlilikni talab qiladi. Ilmiy jihatdan esa shaxmat nazariyasi kombinatorika, algoritmlar, optimallashtirish va sun’iy intellekt tadqiqotlarida asosiy model va ilhom manbai bo‘lgan. Badiiy tomon esa o‘yindagi go‘zal kombinatsiyalar va kreativ yechimlar orqali namoyon bo‘ladi - bu elementlar shaxmatni madaniy meros va estetik qadriyatga aylantiradi.

Tarixiy va mintaqaviy kontekst. Shaxmatning ilk prototiplari qadimiy Sharq hududlarida — Hindiston va Forsiy (Eron) mintaqalarida paydo bo‘lgan deb hisoblanadi; keyinchalik u Sharq va O‘rta Osiyo orqali Yevropaga tarqaldi. O‘rta Osiyo xalqlari, jumladan hozirgi O‘zbekiston hududi aholisi ham shaxmat an’analarini rivojlantirgan va bu o‘yinga o‘z madaniy va ilmiy ta’sirini qo‘shgan. Shu sababli mintaqamizda shaxmat madaniy va ilmiy meros sifatida keng qadr topgan.

Ta’lim tizimiga integratsiya va amaliy tavsiyalar

Shaxmatni maktab dasturlariga, maktab klublariga va iqtidorli o‘quvchilar uchun maxsus kurslarga kiritish pedagogik tajribada samarali natija beradi. Amaliy jihatdan, boshlang‘ich darajadan boshlab muntazam mashg‘ulotlar tashkil etish orqali o‘quvchilarda yuqorida zikr etilgan kognitiv va tarbiyaviy ko‘nikmalar sistematik ravishda shakllanadi. O‘qituvchilarga tavsiya qilinadi: darslarda strategik vazifalar, problem-solving mashqlari va o‘yin tahlillarini muntazam qo‘llash.

Shaxmat – ko‘p qirrali tarbiyaviy vosita bo‘lib, u insonning aqliy salohiyatini rivojlantirish, tafakkur go‘zalligini namoyon etish, irodani chiniqtirish hamda axloqiy va estetik tarbiya berishda katta ahamiyat kasb etadi. Bu o‘yin faqatgina g‘alaba yoki yutqizish masalasi bilan cheklanib qolmay, balki shaxsning umumiy madaniy saviyasi va intellektual rivojlanishiga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Shu bois shaxmatni ta’lim va tarbiya jarayonlariga keng integratsiya qilish ilmiy va amaliy jihatdan oqilona qaror hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

Asosiy adabiyotlar

1. Mirziyoyev, Sh. M. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik — har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. – Toshkent: O‘zbekiston, 2017. – 104 b.
2. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. T:, ―O‘zbekiston. 2018. 29-b.
3. Mirziyoyev Sh.M O‘qituvchi va murabbiylar – yangi O‘zbekistonni barpo etishda katta kuch, tayanch va suyanchimizdir. O‘qituvchi va murabbiylar kuniga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi tabrigi,” Xalq so‘zi”, 2020-yil 1-oktyabr. № 207. (7709) 3-b.
4. Mirziyoyev, Sh. M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2021. – 464 b.
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. 2021-yil 14-yanvardagi “Shaxmatni yanada rivojlantirish va ommaviylashtirish hamda shaxmatchilarni tayyorlash tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” qarori, PQ-4954-son.
6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. 2022-yil 5-avgustdagi “Shaxmatni yanada ommalashtirish va rivojlantirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida” qarori, PQ-347-son.
7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. 2019-yil 20-fevraldagi “Yoshlarning intellektual va ijodiy salohiyatini rivojlantirish, iqtidorli bolalarni qo‘llab-quvvatlash va rag‘batlantirish maqsadida Prezident maktablarini ochish to‘g‘risida” qarori, PQ-4199-son.
8. Norboyev N.N. Shaxmat nazariyasi va metodikasi: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Yosh kuch, 2021. – 232 b.
9. Norboyev.N., Ximaydinov A. Shaxmat nazariyasi va amaliyoti. Darslik. Termiz davlat universiteti: 2022 y. – 445 bet.
10. Mamajonov D.A. Shaxmat nazariyasi va metodikasi: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent, 2023. – 188 b.
11. Qosimjonov R. Jahon shaxmat toji sohibi. Yangi asr Avlodi. -T.: 2015.-92b.
10. Mirbabayev M.I. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: o‘quv qo‘llanma. - Toshkent, 2022. - 105 b.
11. Xoliqov U.Q**,** Qazaqbaev A.M**,** Qaypov N.A**.** Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: o‘quv-metodik qo‘llanma. - Nukus, 2025. - 192 b.

12. Muhiddinov M. Shaxmat: o‘quv qo‘llanma. 5-tuzatilgan va to‘ldirilgan nashri. “Sharq” nashriyoti, -Toshkent: 2007. - 352 b.
13. Xolmirzayev B.S, Asralxodjayev A, Nazarov S.U, Razzoqov A. Shaxmat: o‘quv qo‘llanma. - Toshkent: Umid Design, -2021. - 152 b.
14. Maxmudov A.X. va boshq. Shaxmat birinchi marotaba o‘rganuvchilar va umumta’lim maktablari uchun: o‘quv-metodik qo‘llanma. – Toshkent: Nodirabegim nashriyoti, - 2021. - 96 b.
15. Turdaliyev X. va boshq. FIDE shaxmat qoidalari: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Tafakkur avlodi, - 2021. - 48 b.
16. Xoliqov U.Q. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: darslik. - Guliston, 2024. – 300 b.11. Muhiddinov M. Shaxmat. 5-tuzatilgan va to‘ldirilgan nashri. - Toshkent: “Sharq” nashriyoti, 2007. – 352 b.
17. Maxmudov A.X. va boshq. Shaxmat birinchi marotaba o‘rganuvchilar va umumta’lim maktablari uchun: o‘quv-metodik qo‘llanma. - Toshkent: Nodirabegim nashriyoti, -2021. - 96 b.
18. Turdaliyev X. va boshq. FIDE shaxmat qoidalari: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Tafakkur avlodi, -2021. – 48 b.
19. Xoliqov U.Q. Shaxmatni o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: darslik. – Guliston. 2024. - 300 b.

Qo‘shimcha adabiyotlar

1. Toshxo‘jayev Z. Qosimjonov R. Jahon shaxmat toji sohibi // “Yangi asr avlodi”. T.: 2013 y. - 96 b.
2. Mambetiyarov N, Erejepov I. Shaxmat alipbesi: Uslubiy qo‘llanma. Nukus - 2025. 47 b.
3. Tursunov H, Elova S. Shaxmatda ilk saboqlar: o‘quv metodik qo‘llanma - Qarshi, «Nasaf NMIU» – 2022. 36 b.
4. Qosimjonov R. Shaxмат-sehrli olam // Uslubiy ko'rsatma. 1998 202 b.
5. Xaylayev M.J Shaxmat: Ilmiy-texnika axboroti- press nashriyoti - Toshkent: 2017. - 128 b.
6. Yaqubova D.B. Shaxmatning boshlang‘ich asoslari. // Mas’ul muharrir Ko‘palov S.U. UrDU noshirlik bo‘limi, 2021. 192 bet.
7. Maxmudov B.A. Shaxmat / /O'quv-metodik qo'llanma. “Zebo prints”, Toshkent: 2023.-100 bet.
8. Matnazarov O’.L. Yoqubova D.B Shaxmatning Boshlang‘ich Asoslari // uslubiy qo’llanma. Xorazim M’amun akademiyasi. –Xiva: 2019.-88 b.
9. Muhiddinov M. Shaxmat: Maktablarning shaxmatni endi o‘rgana boshlagan o‘quvchilari va kam malakali shaxmatchilar uchun

qo‘llanma. 5-tuzatilgan va to‘ldirilgan nashr. – Toshkent: Sharq, 2007. – 20–21 b.
10. Jumanov E.M. Shaxmat nazariyasi va uslubiyati: o‘quv qo‘llanma. “O‘zkitobsavdonashriyoti” NMIU. Toshkent - 2023, 92 b.
11. Haylayev M. “Shaxmat alifbosi”, 2016 y.
12. Polgar Y. “24 soatda shaxmatni o‘rganish” (tarjima) 2017 y.
13. Авербах Ю., Бейлин М. Путешествие В шахматное королевство: Москва. “Физкултура и спорт”, 2000. -265 с.
14. Карпов А. Шахмати: Энциклопедический словар. Москва: “Совецкая энциклопедия”. 1990. 234 с.
15. Эстрия Я. Малая дебютная энциклопедия: “Физкултура и спорт” 1985, -672 с. Москва:
16. Нимцович А. Моя система: Москва: “Русский Шахматный Дом”, 2003. - 297 с.
17. Иващенко С. Учебник шахматных комбинаций: Москва. “Русский Шахматный Дом”, 2003. - 146 с.
18. Boboqulov Ch.U. Shaxmat va zamonaviy texnologiyalar yordamida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘quv ko‘nikmalarini rivojlantirish // Kasb-hunar ta’limi: ilmiy-uslubiy, amaliy, ma’rifiy jurnal. – 2025. – №6. – B. 25–30.
19. Boboqulov Ch.U. Shaxmat o‘yinidagi xatolarni tahlil qilish orqali aqliy o‘sishga erishishning kognitiv va metodologik asoslari // TISU ilmiy tadqiqotlari xabarnomasi: ilmiy-uslubiy jurnal. – 2025. – №1. – B. 141–146.

Axborot manbalari

1. https://unilibrary.uz/ - yagona elektron kutubxona axborot tizimi.

2. https://www.ziyonet.uz/ - ziyonet ta’lim portali.

3. http://library.uzdjtsu.uz/ - O‘zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti elektron kutubxonasi.

4. http://lib.sportedu.uz/ - jismoniy tarbiya va sport bo‘yicha mutaxassislarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish instituti elektron kutubxonasi.

5. https://sports.uz/oz/page/about - O‘zbekistonda sport yangiliklari, tahlillari va muhim voqealar haqida ma’lumot beruvchi yetakchi platforma.

6. https://www.fide.com/ - Xalqaro Shaxmat federatsiyasi sayti.

7. FIDE Online Arena – FIDE tomonidan rasmiy tashkil etilgan platforma; rasmiy Blitz va Rapid reytinglarni onlayn olish imkoniyati bor.
8. Chess.com – eng yirik onlayn platformalardan biri bo‘lib, bepul va pullik kontentni taqdim etadi; tahlil, darslar, o‘yinlar mavjud.
9. ChessKid.com – bolalar uchun xavfsiz va qulay interaktiv muhit; taktika, darslar, video materiallar mavjud.
10. Chessable.com – “spaced repetition” (takrorlash orqali yodda saqlash) metodologiyasi asosida qurilgan o‘quv platformasi; bepul va pullik kurslarni taklif etadi.
11. ChessMood – videodarslar, jonli translyatsiyalar, forum, Grandmasterlar tomonidan o‘qitish – jiddiy o‘quv platformasi.
12. LearningChess.net – interaktiv kurslar, taktik trener, bolalar va kattalar uchun mos onlayn tizim.
13. Aimchess.com – siz o‘ynagan o‘yinlar asosida shaxsiylashtirilgan tahlil va o‘quv rejimini taklif etadi.
14. Lichess.org – to‘liq bepul platforma, trening funksiyalari (taktika mashqlari, debyut bo‘yicha ma’lumot, vizual yordam, ochiq ma’ruzalar kabi) mavjud

ILOVALAR

1.1. Shaxmatning qadimiyligi, kelib chiqishi va takomillashishi

№	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
J	C	C	B	B	B	C	B	B	B	B

1.2. O‘rta Osiyo zaminida shaxmatning rivojlanishi

№	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
J	B	D	C	A	A	B	C	A	D	C

1.3. Shaxmat bo’yicha jahon chempionatlarining vujudga kelishi

№	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
J	B	C	B	B	B	D	B	C	B	B

2.1. Shaxmat mustaqillik yillarida

№	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
J	B	D	B	B	C	C	C	A	B	A

2.2. O‘zbekiston Shaxmat Federatsiyasi

№	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
J	B	C	D	A	C	A	B	B	D	C

2.3. Shaxmatning yoshlar tarbiyasidagi ahamiyati

№	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
J	A	B	B	B	C	B	B	B	B	A

2.4. Integratsiyalashgan o‘quv elementlari bilan shaxmatni o‘rgatish

№	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
J	B	C	C	B	B	B	B	A	B	B

3.1. Shaxmat taxtasi va shaxmat Sipohlarining joylashuvi

№	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
J	B	C	B	D	B	A	B	C	A	B

3.2. O‘yin qoidalari va O‘yinchining odob qoidalari

№	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
J	B	A	B	C	A	C	B	D	A	B

3.3. Shoh

№	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
J	C	B	A	D	C	A	B	A	D	B

3.4. Farzin

№	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
J	C	B	C	B	B	B	B	C	B	A

3.5. Ruh

№	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
J	B	C	B	C	C	B	C	C	B	C

3.6. Fil

№	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

J	**C**	**B**	**B**	**B**	**C**	**A**	**D**	**A**	**C**	**A**

3.7. Ot

№	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**	**7**	**8**	**9**	**10**
J	**B**	**D**	**B**	**C**	**C**	**B**	**A**	**B**	**D**	**A**

3.8. Piyoda

№	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**	**7**	**8**	**9**	**10**
J	**B**	**C**	**B**	**C**	**A**	**D**	**B**	**C**	**B**	**D**

3.9. Rokirovka

№	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**	**7**	**8**	**9**	**10**
J	**B**	**B**	**A**	**A**	**D**	**B**	**A**	**D**	**B**	**C**

4.1. Debyut

№	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**	**7**	**8**	**9**	**10**
J	**C**	**B**	**C**	**C**	**B**	**A**	**C**	**D**	**B**	**C**

4.2.Mittelshpil

№	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**	**7**	**8**	**9**	**10**
J	**C**	**A**	**B**	**C**	**B**	**C**	**A**	**C**	**B**	**B**

4.3.Endshpil

№	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**	**7**	**8**	**9**	**10**
J	**B**	**B**	**B**	**C**	**B**	**A**	**B**	**B**	**B**	**A**

5.1. Shaxmat strategiyasi va taktikasi

№	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**	**7**	**8**	**9**	**10**
J	**C**	**B**	**B**	**B**	**B**	**A**	**B**	**C**	**B**	**B**

5.2. Ikki yoqlama zarba

№	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**	**7**	**8**	**9**	**10**
J	**B**	**A**	**B**	**C**	**B**	**C**	**B**	**B**	**D**	**C**

5.3. Ochmas

№	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**	**7**	**8**	**9**	**10**
J	**C**	**C**	**A**	**B**	**B**	**C**	**B**	**B**	**D**	**C**

5.4. Mot

№	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**	**7**	**8**	**9**	**10**
J	**B**	**C**	**B**	**B**	**D**	**C**	**B**	**C**	**C**	**B**

5.5. Pot – durrang

№	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**	**7**	**8**	**9**	**10**
J	**B**	**C**	**B**	**B**	**A**	**D**	**B**	**A**	**B**	**D**

MUNDARIJA	Sah.
KIRISH…….	**4**
I-BOB. SHAXMAT TARIXI VA UNING RIVOJLANISHI……	**7**
1.1. Shaxmatning qadimiyligi, kelib chiqishi va takomillashishi ……..	**7**
1.2. O‘rta Osiyo zaminida shaxmatning rivojlanishi……..	**11**
1.3. Shaxmat bo’yicha jahon chempionatlarining vujudga kelishi……	**17**
II-BOB. O‘ZBEKISTONDA SHAXMATNING RIVOJLANISHI VA TARBIYAVIY AHAMIYATI……	**21**
2.1. Shaxmat mustaqillik yillarida.....	**21**
2.2. O‘zbekiston Shaxmat Federatsiyasi …….	**26**
2.3. Shaxmatning yoshlar tarbiyasidagi ahamiyati……..	**30**
2.4. Integratsiyalashgan o‘quv elementlari bilan shaxmatni o‘rgatish….	**34**
III-BOB. SHAXMAT TAXTASI VA UNDAGI SIPOHLAR BILAN TAINSHUV……	**45**
3.1. Shaxmat taxtasi va shaxmat Sipohlarining joylashuvi…….	**45**
3.2. O‘yin qoidalari va O‘yinchining odob qoidalari……	**52**
3.3. Shoh…….	**57**
3.4. Farzin……	**61**
3.5. Ruh……	**64**
3.6. Fil……..	**67**
3.7-§. Ot……...	**70**
3.8. Piyoda……	**73**
3.9. Shohni yashirish – Rokirovka……	**79**
IV-BOB. SHAXMAT O‘YINI BOSHLANISHI, O‘RTA, TUGASH QISMI……	**83**
4.1. Debyut…….	**83**
4.2. Mittelshpil……	**87**
4.3. Endshpil……	**90**
V-BOB. KOMBINATSIYA VA UNING YUZAGA KELISHI…….	**95**
5.1. Shaxmat strategiyasi va taktikasi**…….**	**95**
5.2. Ikki yoqlama zarba……	**100**
5.3. Ochmas…….	**104**
5.4. Mot……	**108**
5.5. Pot – durrang turi……..	**111**
GLOSSARY……...	**115**
X U L O S A……..	**118**
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI……	**120**
ILOVALAR……	**124**

my.gov.uz

O'zbekiston Respublikasi
Oliy ta'lim,
fan va
innovatsiyalar vazirligi

№ 1443-7669-5fc0-efdf-f670-4267-2475
Hujjat yaratilgan sana: 2026-01-08
Ariza raqami: 233136933

Hujjat berilgan: BOBOQULOV CHORI UROLOVICH
JShShIR: 33105941810032

Oliy ta'lim tashkilotlari talabalari uchun tayyorlangan
o'quv adabiyotini ekspertizadan o'tkazganlik natijasi bo'yicha
MA'LUMOTNOMA

Muallif haqida ma'lumot

Muallif F.I.O.	Ilmiy darajasi	Lavozimi
BOBOQULOV CHORI UROLOVICH	Ilmiy darajasiz	Assistent, o'qituvchi

Hammuallif (lar) haqida ma'lumot

Ushbu so'rov bo'yicha "Hammualliflar haqida ma'lumot" aniqlanmadi.

O'quv adabiyoti haqidagi ma'lumot

O'quv adabiyoti nomi:	SHAXMATNI O'QITISH NAZARIYASI VA AMALIYOTI
O'quv adabiyoti turi:	O'quv qo'llanma
Fan bloki:	Tanlov fan
Ta'lim yo'nalishi (mutaxassislik) kodi, nomi:	Jismoniy madaniyat

Ekspertiza xulosasi:	Mazkur o'quv adabiyoti nashr qilishga tavsiya etildi.

Mazkur hujjat Vazirlar Mahkamasining 2017 yil 15 sentyabrdagi 728-son qaroriga muvofiq Yagona interaktiv davlat xizmatlari portalida shakllantirilgan elektron hujjatning nusxasi bo'lib, davlat organlari tomonidan ushbu hujjatni qabul qilishni rad etishlari qat'iyan taqiqlanadi. Hujjat haqiqiyligini repo.gov.uz veb-saytida hujjatning noyob raqamini kiritib yoki mobil telefon yordamida QR- kodni skaner qilish orqali tekshirish mumkin.

4481

BOBOQULOV CHORI UROLOVICH

SHAXMATNI O‘QITISH NAZARIYASI VA AMALIYOTI

(o‘quv qo‘llanma)

Bosh muharrir: Eshkarayev S. Ch.
Texnik muharrir: Eshqorayev S. S.
Musahhih: Javgashev Y. J.
Tasdiqnoma № 255979, 13.04.2024
Bosishga 04.02.2026 da ruxsat berilgan. Format 60x84/16.
Garnitura Times New Roman. Shartli bosma tobog‘i 8.0. Adadi 100 dona. Buyurtma № 637
“TERMIZ PUBLISHING CENTER” nashriyotida tayyorlandi va chop etildi.
Surxondaryo viloyati, Termiz shahri, Ibn Sino ko‘chasi 38B-uy,
Toshkent sh., "TRASTBANK" XA BANKINING BOSH OFISI,
MFO: 00491, INN: 311209934 H/R: 20208000307031406001
Telefon: +998-88-808-21-07

ISBN 978-9910-13-144-8

3702

9 789910 131448

TERMIZ PUBLISHING CENTER

TERMIZ - 2026